The Journal of
THE TANJORE SARASVATI MAHAL LIBRARY

EDITED BY

S. GOPALAN, B. A., B. L.,
Honorary Secretary, T. M. S. S. M. Library
TANJORE.

Vol. X **No. 1**

PUBLISHED WITH THE PERMISSION OF
THE ADMINISTRATIVE COMMITTEE OF THE LIBRARY.

1955

Annual Subscription Rs. 4.

CONTENTS.

No.		Pages.
1.	Editorial	
2.	Reflections — upon a Library and a Singer —Sri M. Anantanarayanan, I. C. S.,	2—5
3.	Avidyā and Asambhūti —Sri D. T. Tatacharya, M. O. L.	6—12
4.	The History of the Sling (Gophana) in India and other countries — Sri P. K. Gode, M. A.,	13—22
5.	Avantisundari — A Study —Prof. V. A. Ramaswami Sastri, M. A.,	23—33
6.	वैदेहीविवाहः — महामहोपाध्याय ब्रह्मश्री कृष्णमूर्तिशास्त्रिभिर्विरचितः (प्रथमः स्तबकः)	1—8
7.	तानानिघण्टुः	33—39
8.	உழவர்களைப்பற்றிய கல்வெட்டு (கோவைகிழார்)	1—3
9.	"திருச்சிற்றம்பலக் கோவையாரின் சரஸ்வதிமால் உரை ஆராய்ச்சி" Sri S. முத்துரத்ன முதலியார், சரஸ்வதி மால்	1—4
10.	श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे चित्रपद्धतिः	30—48
11.	श्रीमद्भगवद्गीता — माधवस्वामिकृत मराठी भाषान्तर (पञ्चमाध्यायः)	55—59
12.	लक्ष्मीकटाक्षम् — தமிழ் உரையுடன்	25—28
13.	पारिजातनाटकम् — श्रीकुमारतातदेशिकप्रणीतम् (चतुर्थोऽङ्कः)	45—61
14.	कविनीलकण्ठविरचितम् 'जारजातशतम्' Edited from a MS. in Berlin by Sri N. A. Gore, M. A., Librarian of the Bombay Branch of Royal Asiatic Society, Bombay.	1—9
15.	Our Exchanges	1—2

THE JOURNAL OF
THE TANJORE SARASVATI MAHAL LIBRARY

Vol. X. 1955 No. 1.

EDITORIAL.

We are grateful to the Government of Madras for the special recurring grant made by them to enable us to continue the publication of this Journal. When we first published this Journal in 1939, we expressed our fervent hope that it would prove a useful instrument to unearth the buried treasures in Sarasvati Mahal. This hope has been fulfilled in abundant measure. But in recent years owing to economic stringency the Journal had to present a slim appearance; with the result that many scholars who evince keen interest in our progress felt that the meagre resources available to us to run this journal should be augmented. Nothing will delight them more than to learn that the Government have been pleased to meet their wishes.

In this issue we have tried to meet the suggestions of scholars to add to the volume and range of the contents of our Journal. We invited articles from distinguished savants and orientalists and though we could include only some of them in this issue, it is our hope to present in these pages the varied fare from their pens, besides extracts from important manuscripts of great interest in subjects like history, science and the Fine Arts.

S. GOPALAN,
Editor.

REFLECTIONS—UPON A LIBRARY AND A SINGER

M. ANANTANARAYANAN,

Indian Civil Service.

I.

1. There are times and places in which the Past appears more real than the Present, in which that which is seemingly dead, overshadows and dominates life around us. The claims of the instant fall away, the voices of the world are hushed. We are transported into a more leisurely, gracious civilisation, when details were wrought to slow perfection, when the traditions of Art were vital and simple, not encrusted with trivialities. Such a place is the *Sarasvati Mahal*, so perfectly preserving the aroma of the Past. In the cool, dim alleys between its bookcases, where so much of earlier wisdom is preserved, we are tempted into the mood of nostalgia, with Arnold—

> " O born in days when wits were fresh and clear,
> And life ran gaily as the sparkling Thames!
> Before this strange disease of modern life,
> With its sick hurry, its divided aims,
> Its heads O'ertaxed. its palsied hearts was rife!"

2. The spell is momentary. Leave the *Sarasvati Mahal*, and, in the open sunshine, the world round you presses upon you, and imposes its demands, so meaningless, trivial, and yet urgent. Art has receded and thinned away, in the glare of realities. But the spell is unforgettable. You are a slave to it, and tempted to return here again and again. You long to seize some fragment of the wisdom of these *Cadjan* manuscripts, in many languages, expounding such diverse arts. A Tamil hymn appropriately praises the goddess *Sarasvati* as "My Mother, who blazons and inculcates the Sixty-Four Arts". True that they are outmoded: the catalogue seems grotesque to a sophisticated, modern taste. Still, what was the mystery of those leisurely, sunlit times, when so much thought was bestowed on so little, for one text in this Library deals with the preliminary stages of the Dance alone, when the dancer enters and throws flowers in greeting before the assembled *Rasikas*, up to that, and no more?

3. Alas, we have lost those secrets! Not for us the minute perfection with which the artists of Raja Serfoji painted his hawks, almost feather by feather, in pigments which are bright today. Not for us the loving care with which the subtle curves of *Ragas* like *Gurjari*, *Gundakriya* or *Padi* were preserved, in varied *Swara* structures reduced to writing. Those very *Ragas* are only names, and that too

among the esoteric musicians. The passionate intellectual curiosity of the Founder-King, who traditionally bartered a pearl necklace for a Manuscript, even when he was not too affluent, finds too few similars in this world of engrossing utilitarian values. His *Dhanvantri Mahal*, that fascinating collection of the medical knowledge of the schools of his epoch, seems but a pretty bauble to him who hopes for miracles from the latest Antibiotic!

4. Still, I love the *Sarasvati Mahal*, and its buried treasures of knowledge, of which we hold the Key to so little. It may be that nothing sensational, nothing dramatic, will ever emerge from it. It may be that much of what is spoken about the secrets entombed in its collected texts, is but legendary. But it also may be that, in some ways at least, it is we who are blind and deaf, who have lost an incandescent inheritance.

5. I have seen at least one witness to the lost minor arts of this Library. A certain man of Pudukottah had trained his young son, a lad still in his teens, to acrobatic feats with the aid of a single stick, a weird and compelling performance. The father solemnly assured me that it was a lost art, and that it was a species of *Hatha Yoga* he taught his son, from a Manuscript that he casually discovered in the Library. There are so many poetical myths about this Library, not the least of them relating to Manuscripts spirited away, with the connivance of corrupt guards, in days more lax. One of them was the *Raga–Chikitsa*, a work dealing with the therapeutic efforts of *Ragas*, and the modes of obtaining such cures. I have met persons who have hinted to me that they knew of the present areas of concealment of such treasures, and that, as usual, a fabulous sum expended will bring them to light!

II.

6. So much for the *Sarasvati Mahal*. Peering into its collections one day (which was a favourite relaxation of mine, while serving at *Tanjavur* as District and Sessions Judge), I came across an anthology of *Keertanas* in Telugu, of which almost the first was the little masterpiece "*Chalakallaladukonna*" in the *Raga Arabhi* by Sri Tyagaraja. I was startled. The library contained no biography of the saint, contemporaneously executed, and I believe that, apart from the manuscripts of his operas such as *Nowka Charitram*, very little reference to him can be traced. But certainly the *Sarasvati Mahal* and *Sri Tyagaraja* were contemporaries, and here was evidence of that truth.

7. In a memorable passage, writing about the true nature of Poetry as an Art-form, Mallarme says:—"Abolished, the intention, æsthetically an error, although it directs nearly all masterpieces, of enclosing into the subtle paper of a book, anything else than; for instance, the horror of the forest, or the silent

thunder diffused in the leaves: not the intrinsic and dense wood of the trees. A few facts of intimate glory truthfully trumpeted, evoke the architecture of the only inhabitable palace; not any stone". (Mallarme: *Vers et Prose*: Perrin, 184).

8. He is as cryptic and oblique, as he would have Poetry to be. But this passage of scripture has been well understood. By Rimbaud, by Baudelaire, by Paul Valery after him, and even by Proust. Poetry should not explain; facts are anathema to Art. Negatively, Poetry should be meaningless. For that which the intellect entirely grasps, has no value. But, positively? Here, Meanings must be *glimpsed* in a world different from this. The poem which accumulates and conveys facts about the forest, is a Philistine terror. It is bad Art. Not so that which communicates "the silent thunder diffused in the leaves". You must *feel* it.

9. If any one desires to understand Mallarme better than this, let him listen to a rendering, as exquisite and faithful as he can compass it, of "*Sadinchine*" in *Arabhi*, by Sri Tyagaraja, certainly among his greatest works. Let him study the *Sahitya*, and ponder over the strange paradox of its incongruity—it is a storm of reproach, almost an indictment in *Ninda Stuti*, with the ecstatic *Raga Bhava*. He will then feel its unanalysable meanings, that words cannot distill; its transforming creativeness, which can only be experienced, not described.

10. So subtle, so secret, is the charm of *Sarasvati Mahal*. And that is why I link the Library and the great Singer together.

॥ श्रीः ॥

AVIDYĀ AND ASAMBHŪTI

By

D. T. TATACHARYA

According to the then prevalent custom and practice, the boy went to his *gurukula*, and having been initiated, *(i. e.)* after *upanayana*, studied there under his *guru*, the Veda and *Aṅgas*. The course was completely gone through. He mastered the text of the whole Veda and acquired a thorough and correct knowledge of its contents, which are mainly actions, sacrifices, such as Agniṣtoma, Darśa-pūrṇamāsa and Jyotisshtoma. The time came when he should leave the *gurukula* and return home. He went to his revered, learned and kind *guru*, prostrated before him and then stood with his upper body bent and hands folded in reverence, ready to receive any parting advice that might be given.

The teacher loved him very much, because his conduct and behaviour were so excellent and he rendered sincere and devoted service *(śuśrūshā)* to him all the time. He wanted therefore to impart to him, before he left for home, knowledge in the highest truth he knew. Accordingly he said to him :—

"Reaching home you will become a *gṛhastha* and perform with interest and devotion sacrifices; have good and obedient sons born of your loving and lovely and faithful wife; teach Vedas and great *śāstras* to a number of intelligent and well-behaving disciples; and receive wealth and honour from the king appreciating your learning and worth and also the good accruing to himself and the country from your very presence and austerities. Thus, there is no doubt, you will lead a very pleasant and enjoyable life".

"But there is something, some great Truth, which you are yet to know. I shall now teach you that. Heed and listen. Knowledge of this will make your life nobler and more perfect, an ideal one. There is One who controls the whole world, the whole Universe. He is called *Īśa*. The whole world, all that is in the world is His possession. He *is*, He dwells, in every thing that *is*, that exists, in the world. There is no exception to this. Realising this you should enjoy whatever you enjoy with absolute detachment. You will perform very many sacrifices enjoined in Śāstras. But you are not a free and independent agent of them. That Īśa who indwells you is so. You are a mere tool in his hands. Through you he performs them and is pleased. His pleasure is the ultimate purpose which all actions you do are intended to serve. So never think 'I do these actions. These are mine, serving my purpose'."

"Similar must be your attitude towards your wife, sons, house, wealth and all others. Īśa dwells within them all and they all belong to Him. According to His will they remain with you, helping you in doing service to Him. To this extent alone they are related to you. You should never be overfond of them. Your attachment to them has to be determined by and commensurate with the part they take in your service to Him. While in this manner you keep yourself detached from your people and possessions, you should at the same time develop your love and devotion to Īśa, The Supreme Soul, the inner Soul of you and all."

"Now one word with regard to actions enjoined in the Śāstras. One should keep performing them throughout one's life. That should be the case with you too. There is no other alternative. I have imparted knowledge of Īśa to you just now. It should never be thought a knower of Īśa need not perform the actions. And there is absolutely no fear that performance of actions will result in bondage. A true and genuine knower of Īśa would not intend to achieve the inferior results accruing from actions. And the actions when performed without any intention of enjoying their results such as power, wealth, and pleasant life in future, would not yield them. So there is no fear that they would cling to the performer and bind them".

The intelligent *brahmacharin* understood what his great *guru* taught him. But the topics being quite new, he wanted further elucidation, and the kind and sympathetic sage readily obliged him. He said :—

"Good boy, I have spoken about Īśa. From the way in which I spoke about Him it might be clear that He is Ātman, Ātman of every thing in the world. Ātman means that intelligent being which supports, controls and uses for its own purpose some thing. Īśa supports and controls all things in the world, and all things in the world without any exception serve His purpose. So He is Ātman. You and I and all others are also *ātmans*, but only in a very limited sense. We are all ātmans only in relation to our respective individual body and nothing else. But Īśa is Ātman of all. There is nothing in the world which has not Īśa as its Ātman. So Īśa is Sarva-Ātman or Ātman in the full and unrestricted sense of the term."

"Just now we made you know of this Ātman, you being one of the disciples whom we love most. One should necessarily have a knowledge of this Ātman. For otherwise one cannot live a pure, good and worthy life. A man who does not know it is a killer of Ātman, and he is certain to lead a life, which gradually deteriorating, will turn to be so bad as to result after death in his being thrown into worlds in which there is no light but only utter blind darkness."

"This Ātman is omnipresent. It is above; It is below; It is on all sidss; It is everywhere. It is within and without everything. It is very near yet far off. It is infinite."

"It dwells in every thing in the world and everything in the world rests on It. It is therefore everything in the world. For one who has realised this Oneness, there will be nothing in the world, which would be detestable. He will not have any false notion either about himself or about others and he will be free from all painful experiences. This person, obtaining transcendental vision, having full control over his mind, overcoming all obstacles, and getting realisation of his own self, will attain that Supreme Soul, bodiless, sinless and pure; he vouchsafes his well being and prosperity for a very great number of years to come."

Thus spoke the sage to his disciple, explaining in detail, the nature of Ātman and Its experience. He further said:—

1. Those who are devoted to *avidya* enter into the blind darkness. But those who devote themselves to *vidya* enter into darkness which is by far greater than that.

2. (They) say (that the means to attain *mukti* is) quite different from *vidya*: (and they) say (it is) different from *avidya*. This we heard from those that explained it to us clearly.

3. He who knows both *vidya* and *avidya* together crosses over Death by *avidya* and attains the Immortal by *vidya*.

What are these *vidya* and *avidya*? To this question we shall make an attempt to find out a suitable and satisfactory answer. Perhaps it is not very difficult to know what is meant by *vidya*. *Vidya* is a term well known as meaning knowledge, and knowledge in this context is certainly that knowledge in which the sage instructed the *brahmacharin*; knowledge of Īśa or Ātman. The statement that 'one attains the Immortal by *vidya*' supports and confirms this interpretation. But it is not so easy to know what is meant by *avidya*.

Avidya generally means false knowledge or ignorance. It should be carefully noted that neither of these meanings fits in this context. The first of the three passages given above refers to those 'that are devoted to *avidya*'. We cannot conceive of persons devoted to false knowledge or ignorance. Besides the third passage says that *avidya* is the means of crossing over Death. False knowledge or ignorance could never be said to be that. Neither of them could ever help overcome Death.

The negative particle is said to have three meanings: 'other than', or 'opposite of', or 'absence of' some thing (तदन्यताद्विरुद्धतदभावेषु नञ्). Accordingly *avidya* could signify either some thing other than *vidya* or the opposite of it or the absence of it. The last two of these are the same as false knowledge and ignorance respectively; and it has been shown that neither of them could be the meaning intended here. Inevitably and necessarily, therefore, *avidya* should be taken in the sense of some thing other than *vidya*. 'What is that some thing?' is the question now we have to consider.

In case mention is made of any thing in the context together with *vidya* there could be no doubt that that should be the thing referred to here as *avidya*, that which is other than *vidya* or *non-vidya*. And examining the context we see that mention is made of karma, 'action'. We saw that though the *guru* began with giving instruction in Īśa or Ātman in the first *mantra*, he spoke immediately after that about action in the next *mantra*. It is clear from this that he intended both knowledge of Īśa, and action as the subjects of his discourse. *Avidya* here therefore means action. The following is an extract from the Bṛhadāranyaka Upanishat (V. 5.1):

तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः ।
अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ॥

It may be seen here that after mentioning *pāṇḍitya* 'consummate knowledge', and *bālyā* 'boyhood meaning unostentatiousness', and *muni* a practiser of *mauna* or meditation, these are again referred to as *amauna* and *mauna*. It is impossible for any one to doubt that *amauna* (non-mauna) here means *pāṇḍitya* and *bālya*. This is a sort of expression often met with in ancient literature. In the Gita sloka (IV. 18)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥

akarma is interpreted as meaning *gnana*. So there is nothing wrong, nothing unreasonable or strange or extraordinary when we take *avidya* in the sense of karma action'. It is interesting to note that whereas the Upanishat refers to *karma* as, *non-vidyā*, the Gita refers to *vidya* (gnana) as *non-karma*.

A clear and thorough understanding of the import of the three verses will also prove that *avidya* here means *karma*. The first stanza is simple enough not to need any commentary, except of course in respect of *avidya*. It says neither *avidya* nor *vidya* would result in any good, but on the other hand either of them may bring about ruin. But the way in which this is put deserves careful consideration. The *mantra* tends to say not that *avidya* is bad and *vidya* is equally bad but that *avidya* is bad but *vidya* is much worse. This evidently indicates that the teacher condemns one that wants to take to *vidya*, neglecting *avidya* altogether.

Either he contemplated or came to know actually that there arose a situation in which a few at least entertained the idea that *vidyā* alone was the means to achieve the highest aim of man, and *avidyā* had nothing to do with it. So he spoke emphatically and with some vehemence too and desired that people got rid of that idea once for all.

What is the means then? The direct answer to this question is given in the third *mantra*. But before that the teacher, with a view to bring home the importance to his audience, wanted to increase its desire and anxiety to know it and so simply said (in the second *mantra*) that it is different from *vidyā* and different from *avidyā*. We should not miss to note here that the order of mention of *vidyā* and *avidyā* is not the same as in the first *mantra*, but the reverse one. The use of the particle *ēva* in connection with *vidyā* (अन्यदेवाहुर्विद्यया) also is very significant. What is said here amounts to saying that the means is as different from *vidyā* as from *avidyā*. That *avidyā* is not the means to attain immortality is accepted on all hands. The sage here declares that *vidyā* too is not.

The third *mantra* does not teach us any new thing as the means, but only says that both *vidyā* and *avidyā* taken together form it. A practiser of knowledge removes *mṛtyu* with the help of *avidyā* and attains immortality by *vidyā*. Mṛtyu means mental impurity. Unless it is removed *vidyā* will not bear any fruit. Both *vidyā* and *avidyā* together are the means to attain the Immortal. The purpose of these three stanzas is to tell us that a knower of Brahman, *(i.e.)* he who practises *vidyā* cannot afford to abandon *avidyā*. Without the aid of *avidyā*, *vidyā* alone cannot yield the desired result. On the other hand it may result in disaster. From this it is clear that *avidyā* is some thing which a person would be doing before he acquires Brahman—knowledge and is likely to abandon afterwards. What could be that thing? Action alone. Veda is divided into two portions: *Karma kāṇḍa* and *Jñāna kāṇḍa*. One who has mastered and studied the first portion would naturally be performing the sacrifices enjoined in it. But the same person after obtaining Brahman-knowledge taught in the latter part of Veda may think that *karma* for him is useless and so he may discontinue it. Since the Upanishat passages address themselves to such a person, *avidyā* could mean nothing but karma taught in the first part of Veda

The sequence also justifies this interpretation. The teacher introduced two topics in the first two stanzas, namely, Īśa and actions. The first of them was fully explained by the six subsequent stanzas (3—8) and the second is now dealt with in these three stanzas (9—11).

Adopting the same or similar method of interpretation we may explain without any difficulty what the next three stanzas (12—14) mean. *Sambhuti* is a

term generally used to mean 'coming into existence' (utpatti). The term *sambhava* is also so but it is used also in the sense of possibility. But the root *bhū* with the preposition *sam* originally meant 'to be in union'. In the Vedic passage ऋक् सामोवा च सम्भवावेति । (*RK* said to Saman 'Let us have intercourse'), the verb *sambhavāva* has the same meaning. In the Chandogya Upanishat passage ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि (I shall contact the Brahman world) also, it is so.

Now *sambhūti* and sambhava in the Īśa Upanishat are to be taken only in the sense of union, since it alone suits the context. But union here means *yoga*, the practiser's union with Brahman, especially the final stage of it, called *samādhi.*

The knowledge of Brahman obtained as the result of a thorough study of the Upanishats with the help of a competent teacher is not in itself the means to attain immortality. But after acquiring that knowledge one should make effort to get realisation of Brahman by concentration and meditation. This means *yoga* or *sambhūti.* In this context the teacher wants to advise the practiser that *sambhūti* alone will not do; *asambhūti (non-sambhūti)* also is to be observed. Sambhuti alone would not yield the desired result just as *asambhuti* alone would not. Both of them are necessary. The question to be considered here is 'What is this *asambhūti* or *asambhava?*' In order to find this out we have to see whether there is something connected in any way with *sambhūti* which may be referred to here as *asambhūti.* And looking into *yoga śāstra* we find that *yamas* and *niyamas* are the first requisites for successful practice of *yoga.* These are specified by Patanjali in the following two *sūtras* of his :

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । II. 30.

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । II. 32

The teacher is very anxious to impress on his disciple that a practiser of *vidyā* or *sambhūti* should never fail to observe these *yamas* and *niyamas.* From the point of view of the attainment of the desired result these are as important as *sambhūti (samādhi).* Well maintained, these will help remove all obstacles to *sambhūti* getting intensified, effective, and fruitful.

Sambhūti is the term used in the first and the last of the three stanzas. It is replaced in the second by *sambhava.* The root and the preposition are the same here but the suffixes are different. But in respect of the negative term, the first mantra has *asambhūti* and the second *asambhava ;* but the third has neither of these but a new word—*vināśa.* Can *vināśa* mean *yamas* and niyamas *;* if so how? "Because they bring about *vināśa* or the end of all obstacles, these are called *vināśa*" says a commentator. This may be so. But another explanation also is possible. A person may be said to live really, only when being in *samādhi* or

sambhuti as it is called here, he is having pleasant and all-absorbing experiences of Brahman, since that alone is the chief, if not the only, purpose of life. This means that when the practiser is out of *samādhi* and so not having Brahman-experiences, it may be said of him that he has no existence then in the fuller significance of the term; loss of Brahman-experience for him is non-existence or *vināśa*. Since *yamas* and *niyamas* are to be observed during the time of *vināśa* (*i. e.*) when the practiser is out of *sambhūti*, these are called *vināśa*.

Here the teaching of the sage to his departing disciple about *Tattva* (Truth) and *hita* (means) comes to an end. The remaining four stanzas (15—18) are only *mantras* to be recited by the practiser at the time of *sambhūti* bearing in mind all, that was taught before.

THE HISTORY OF THE SLING (GOPHANA) IN INDIA AND OTHER COUNTRIES

BETWEEN C. B. C. 3000 AND A. D. 1900

BY

P. K. GODE, M. A.

Curator, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

In the article on *Sling* in the *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 20 (1929), p. 797 we get a history of the Sling but it makes no mention of the history of the Sling in India. I propose in this paper to record some references to the Sling in Indian literary and other sources but before doing so it is advisable to record briefly the history of this implement as given by other Scholars. The following points in the above article in the *Ency. Britannica* are noteworthy:—

1. The *Sling* is probably the earliest device by which force and range were given to the arm of a thrower of missiles.
2. *Sling* stones from the stone age are frequent.
3. Two kinds of Sling were used:—
   (i) Sling with a leather socket or strap with two cords attached to it.
   (ii) The staff Sling in which the Sling is attached to a staff held in both hands and used for heavier missiles thrown in siege operations during the middle ages.
4. There are many references to *Sling* and *Slingers* in the Bible; the left-handed Slingers of Benjamin were famous (Judges xx. 16).
5. The Assyrian monuments show the *Sling* of the ordinary type.
6. *Slingers* were used in the ancient Egyptian army but not before the 8th century B. C.
7. The Sling is not mentioned in Homer.
8. Herodotus (Vii. 158) Speaks of the *Slingers* in the army offered by Gelon to serve against the Persians. It seems to have been a weapon used by barbarian troops.
9. The Acarnanians were expert *Slingers* (Thu. c. ii, 81).
10. The Achaeans were also expert *Slingers*. They invented the *Sling* which discharged a shaft with an iron bolt head (*Livy* xlii, 65, from *bolibius*).
11. In the Roman army by the time of the Punic wars the *Slingers* (Funditores) were auxiliaries from Greece, Syria and Africa.

12. The Balearic islanders in the Hannibal's army were always famous as *Slingers*.

13. In the mediaeval times the *Sling* was much used in the Frankish army, in defending trenches.

14. The *Staff-Sling* was used against *fortifications* in the 14th century for throwing grenades.

The above remarks try to depict the history of the Sling from the stone age onwards and consequently give a good back ground to my present study.

While I was studying this problem my ever-obliging friend Dr. Gerhard Lindblom presented to me the following papers on the Sling published by him as Director of the Ethnographical Museum of Sweden, Stockholm :—

1. *Die Schlender in Afrika and Anderwarts*, Stockholm, 1927, by K. G. Lindblom. In this monograph on the Sling the author indicates its distribution and use in Africa (with map of distribution), together with a brief survey of its occurrence in other parts of the world.

2. *The Sling, especially in Africa* (Additional Notes to a previous paper) by K. G. Lindblom, Stockholm, 1940. This paper contains very valuable information about the Sling and especially its history in the near Orient and southern Europe. The following points in this paper are noteworthy :—

i. In Africa the Sling is used in four different ways :—1. as a weapon of war, 2. as a hunting implement, 3. for Scaring away marauders, particularly birds from the ripening fields, and 4. as a toy for children.

ii. The Persian King Darius used the Sling as a weapon of war against Alexander. Cyrus reserved the Sling for prisoners and slaves. The Persian Slingers used nothing but Stones for missiles. In modern Persia and Mesopotamia Slings are used as weapons of war by Arabs and Bedouins.

iii. The use of the sling as a weapon by Hittites is authenticated by pictures.

iv. The Assyrians and Babylonians used the Sling as a weapon. The Assyrian reliefs show the pictures of Sling.

v. Among the ancient Hebrews the Sling was used as weapon for herdsmen, for war and hunting. There were expert Slingers among the tribe of Benjamin (Judges XX, 16).

vi. According to Pliny the Sling was a Phoenician invention *(Hist. Nat. VII, 57).* The Phoenicians are described as expert users of the Sling as a weapon.

vii. Bedouin boys in Arabia use the Sling with great precision.

viii. According to Varthima the Bedouins of Yemen anciently used the Sling as a weapon.

ix. Fig. 1 (on p. 8) is a photo of a Silver vase found at Mycenae depicting the siege of a town, whose defenders include Slingers.

x. In Greece and Crete the Sling is a weapon of remote antiquity (Fig 1). The Sling was known even in Mycenean times as proved by the silver vase referred to above.

xi. As early as the 5th century B. C., Sling projectiles of metal (bronze and lead) were used in Greece on the battle-field of Marathon. A number of these projectiles have been recovered. The Greek Sling-bullets are of slight volume with excellent ballistic properties surpassing even the bow in this respect.

xii. In ancient Greece the Sling was largely used by the mountain peoples that supplied the best Slingers.

xiii. According to Thucydides the Acharnians, the Aetolians, the Thessalians, and Achaeans were reputed for outstanding skill in the use of the Sling.

xiv. Philip V of Macedonia had 300 Achaean Slingers in his service.

xv. The Greek cities had mercenary Slingers who by their "fire" prepared for the attack of heavy infantry (the hoplites). Their action was just like the modern artillery fire before infantry attack.

xvi. Fig. 2 on p. 9 is the picture from a fresco in a grave at Corneto in Italy showing the use of the Sling for bird-hunt. It also shows a man on the shore killing a water fowl with a Sling. This and other frescos show that the Etruscans used the Sling as a weapon for fighting and for hunting.

xvii. According to Daremburg et Saglio, the Romans employed Slingers *(funditores)* in the republican era. Hannibal employed Slingers from the Balearic islands. To fight against these Slingers the Romans themselves imported Slingers from Sicily and from these islands as mercenaries. These mercenaries fought against the Gauls. Pompey and Caesar employed Slingers in their African Campaigns.

xviii. Diodorus, Strabo, and Vegetius (in his book on the art of war) describe these expert Slingers from the Balearic islands. According to Diodorus these Slingers threw stones, which smashed helmets, armour and shields.

xix. Kings of Numidia (modern Algeria) had Slingers in their armies. The Roman army in Spain employed Slingers at the seige of Numantia.

xx. The Carthegenians used the Sling in defending their fortifications.

xxi. Opinions differ as to whether the Slingers depicted in Beni Hasan were Lybians.

xxii. The Sling was known to the ancient Egyptians. Fig. 3 on p. 13 is the photo of the remains of two plaited linen- thread Slings found in the tomb of Tut-Amkh-Amen (14th cent. B. C.) in the toy-chest of this King.

xxiii. Possibly the Sling came to Africa from the ancient cultures of the Near East and from the early Mediterranean culture in general.

xxiv. It is very probable that the Sling spread from Southern Europe over the continent. The Goths did not possess the Sling when in A. D. 533 they invaded Italy. The use of the Sling for protecting growing crops from birds is vouched by a woodcut of A. D. 1502 (edition of *Virgil*, Georgia, Nuremburg).

xxv. In Asia the Sling is used by 1. the mountain-people of Southern Pamir, 2. the Bhils, 3. the Gonds, 4. the Juāngs of Orissa, 5. the Tibetans, 6. the peoples culturally related to the Tibetans.

xxvi. Sir Aurel Stein discovered a Sling in the ancient Tibetan fort of Miran. It is of goat's hair-cord and felt pouch and belongs to about the *9th cent. A. D.*

xxvii. J. S. Thomson gives an interesting account of the use of the Sling in China in the province of Kwanlung. Stone-throwing contests were held in this province as also in Korea.

xxviii. In northern Asia the use of the Sling has been noticed and recorded by many writers.

xxix. The use of the Sling in Indonesia (Sumatra, Java etc.) has been noticed and recorded by some scholars.

xxx. The occurrence of the Sling in the Philippines has also been referred to by some writers.

xxxi. The Sling exists (or formerly existed) in many parts of America.

xxxii. Possibly the original home of the Sling may have lain among the early cultures of the *Near East* and thence it spread over the world.

In the foregoing information about the Sling we find no references to the history of the Sling in India. I record below such references with a view to supplementing the exhaustive study of the Sling made by foreign writers on the subject :—

1. At present the Marathi word for the *Sling* is गोफण (*gophaṇa*). Let us see if this word is traceable in Sanskrit sources. In verse 5 of chap. 72 of the *Bhiṣma parvam* of the *Mahābhārata* we find the word " *Bhiṇḍipāleṣu* भिण्डिपालेषु " Devabodha, the earliest commentator of the Mahābhārata explains this word to mean " गोफणेषु " (see p. 25 of Devabodha's ज्ञानदीपिका commentary ed. by S. K. Belvalkar, B. O. R. Institute, 1947). One Ms. of this commentary gives the variant 'गोफलेषु' for 'गोफणेषु'. We are therefore, unable to say if Devabodha knew the word गोफण.

2. In the *Ādiparvan* of the M B H (B. O. R. Institute) Edition chap. 218, verse 24 reads as follows :—

"अयःकणप**चक्राश्म**भुशुण्ड्युद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २४ ॥ "

The word चक्राश्मन् occurring in the first line of the above verse is recorded by Monier Williams in his *English Sanskrit Dictionary*, p. 381. He translates it as " a *Sling* for throwing Stones ". Dr. Sukthankar puts a wavy line under the words "चक्राश्मभुशुण्ड्यु". We are, therefore unable to rely upon the word "चक्राश्म" as authentic in the text of the M B H.

Nīlakaṇṭha Caturdhara (C. A. D. 1650—1700) comments on the above passage (see p. 357 of the Chitrashala Edition, Poona, 1929—*Ādiparvan*) as follows :—

" तथा **चक्राश्म**सञ्ज्ञं यस्य भ्रमिबलेन महान्तोपि पाषाणा अतिदूरे क्षिप्यन्ते तत्काष्ठमयं यन्त्रं **भुशुण्डी** चर्मरज्जुमयं यन्त्रं पाषाणक्षेपणमेव "

According to Nīlakaṇṭha चक्राश्म was a wooden machine for hurling big stones while भुशुण्डी was made of leather and ropes and used also for throwing stones. Does he mean that भुशुण्डी was a Sling made of leather and ropes? [1]

3. In the *Suśruta-Samhitā (Sūtrā-Sthāna*, Chap. 18, passage 18—N. S. Press edition, 1931, page 83*)* we find 14 kinds of bandages for wounds, among which a

1. I am thankful to Dr. M. M. Patkar of the Deccan College Research Institute for supplying these references to me.

bandage called "गोफणा" is mentioned as follows :— "चिबुकनासौष्ठांसबस्तिषु **गोफणां**" This bandage was called "गोफणा" as it was of the shape of गोफणा or *Sling* and could be tied up properly on the chin, lips and such other protruding parts of the body on which a flat bandage could not be properly tied up. The commentator Dallaṇa (C. A. D.) quotes the following verse from an earlier work to explain the term "गोफणा" in the *Suśrutasamhitā* :—

"पाषाणगुडकोत्क्षेपकारिणीं **गोफणां** विदुः ।
तदाकृतिं भिषक्कुर्याद्गोफणां पञ्चकम्बिभिः" ॥

गोफणा is capable of throwing stones and a bandage of the shape of गोफणा or Sling should be prepared by the physician etc.

The editor of the *Suśruta Samhitā* Vaidya Jadavaji Trikamji Acharya quotes the following verse of चक्र about गोफणा bandage in footnote 1 on p. 83 :—

"**गोफणां गोफणाकारां** युञ्ज्यान्नासोष्ठबस्तिषु ।
चिबुके चापि पञ्चाङ्गीं हनुसन्धौ विसंगते ॥" etc.

It is clear from the above references that the word 'गोफणा' meaning a *Sling* was current in the time of the *Suśruta Samhita* and that it meant a *Sling* for throwing Stones. Apte in his *Sanskrit English Dictionary* (1890, p. 468) records the word गोफणा with the following meanings :— (1) a bandage hollowed out so as to fit the chin or nose (2) a Sling, but does not record any usages of this word.

4. In the *Aṣṭāṅgahṛdaya* (8th or 9th century A. D.) of Vāgbhaṭa (edited by Harishastri Paradkar, N. S. Press, Bombay, 1939) we get references to 'गोष्फणाबन्ध" as follows :—

Page 871—

"कार्यश्च **गोष्फणाबन्धः** कट्यामावेश्य पट्टकम् । (verse 25)
"चर्मणा **गोष्फणाबन्धः** कार्यश्चासंगते व्रणे ॥" (verse 23)

The "गोष्फणाबन्ध" mentioned in these verses is identical with the गोफणाबन्ध of the *Suśrutasamhitā*.

5 In the *Cikitsāsthāna* of the *Suśruta Samhitā* we get the following reference to the गोफणिकाबन्ध which is identical with the गोफणाबन्ध referred to in the *Sūtrasthāna*, chap. 18, passage 18 :—

Page 357—chap. 2 verse 67 व्रणचिकित्सित or treatment of wounds.

"प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सीव्येत्ततः परम् ।
कार्यो **गोफणिकाबन्धः** कट्यामावेश्य यन्त्रकम् ।। ६७ ॥"

The commentator Dallaṇa observes :— 'गोफणिका कौपीनं कच्छोटक इत्यर्थः'.

Here Dallaṇa equates गोफणिका with कौपीन [1] i, e., a piece of cloth worn over the privities, which is practically the same as कच्छोटक i. e., the end of the lower garment tucked into the waist band or girdle (over the privities) (Marathi कासोटा). Evidently the कौपीन is of the shape of a Sling.

6. In the *Bṛhatkalpasūtra* (*Shri Jain* *Ātmā*nandasabh*ā*, Bhavanagar, p. 1313) we get the word "गोप्फण" in the following extract :—

"कुवणयमादी भेदो, घंसण मणिमादियाणकट्ठादी ।
पट्टवरादी पीसण, गोप्फण- धणुमादि अभिघातो ॥ ४९०५ ॥"

टीका "'गोफणा' चर्मदवरकमयी प्रसिद्धा तया, धनुःप्रभृतिभिर्वा यत् प्रक्षिपति एषोऽभिघात उच्यते ॥ ४९०५ ॥"

According to my friend Muni Punyavijayaji, [2] who has kindly supplied to me the above reference the above S*ū*tr*ā* belongs to the 6th century of the Vikrama era.

7. Chapter XVIII of Book II of the *Arthaśāstra* of Kauṭilya (Vol. I, edited by J. Jolly, Lahore, 1923, pp. 60–61) deals with the duties of the *Superintendent of Armoury* (आयुधागाराध्यक्ष). The following line (p. 61) records some of the weapons :—

"यन्त्रगोष्पणमुष्टिपाषाणरोचनीदृषदश्च चायुधानि ।"

The translation of this extract given by Dr. Shama Shastri is as follows :— "*Yantrapāṣāṇa*, *Goṣpanapāṣāṇa*, *muṣṭipāṣāṇa*, *rocanī* (mill-stone) and stones are other" (see p. 112 of Eng. Trans. of *Arthaśāstrā*, Mysore, 1929).

In the footnotes we get the explanation of the first three terms in the above extract as follows ;—

1. यन्त्रपाषाण = Stones that can be thrown by a machine.
2. गोष्पणपाषाण = Stones thrown by a rod called गोष्पण.
3. मुष्टिपाषाण = Stones hurled by hand.

All these explanations are based on the commentary.

Can we identify गोष्पण with गोफण ? If गोष्पण was a rod for throwing stones against the enemy we can suggest that it may have been a kind of "*Staff–Sling*" described in the *Encylopaedia Britannica.* In the Staff-Sling the Sling is attached to a Staff held in both hands and used for a heavier missiles thrown in siege operations during the middle ages.

1. The Pahlvi word for Sling is *Kopin*. In Pahlvi *Vendidad* (Eng. Trans. by B. T. Ankleswria, Bombay, 1949, p.302.) the impliments of a warrior are mentioned viz.. Spear, Knife, mace, bow, Saddle with quiver, and *Sling* (*Kopin*). Can we connect Sans. कौपीन with Pahlvi *Kopin* ?

2. I am grateful to Muni Punyavijayaji for this reference.

I await more light on this point from linguists and Sanskrit scholars in general who may have studied the text of the *Arthaśāstra* more closely than myself. The word 'गोष्पण' occurs only once in the text of the *Arthaśāstra.* The words गोफण, गोफणा, गोफणिका, गोष्फणा, गोप्फण, are not mentioned in the *Arthśāstra.*

8. In the Marathi work "*Jñāneśvarī*" composed in A. D. 1290 we get a reference to *gophana* (Sling) in the following extract :—

"लीलाकमळें खेळणें । पुष्पमाला झेलणें ।

न करी म्हणे **गोफणें** । ऐसें होईल ॥ ८४ ॥"

(chap. 13, *ovi* 84 of *Jñāneśvarī* ed. by S. V. Danderkar, Poona, 1953, p. 432).

A person practising अहिंसा (non-violence) does not whirl by his hand a lotus flower or a garland of flowers with the apprehension that it may injur some one in the manner of a *gopaṇa* (Sling) [1].

9. References to expert Slingers used in their armies by Indian Kings have not come to my notice. Emperor Akbar, however, employed such Slingers as stated in the *Ain-i-Akbari* (C. A. D. 1590)- (Eng. Trans. by Francis Gladwin, Vol. I, Calcutta, 1897)—

Vol. I, Page 173 —

"The Pehlwam are wrestlers and boxers of Irān and Turān. There are also expert *Slingers of Gujarat* and *other parts of Hindustan*, who are called Mull numbers of whom are in His Majesty's service. Their monthly pay is from 70 to 450 Dams and every day some of the above combat together and receive various rewards".

10. There is a work called सभाशृङ्गार (*Sabhā-Śṛṇgāra*) represented by a rare MS. in the Govt. M. S. S. Library at the B. O. R. Institute (No. 671 of 1899-1915-Folios 22) dated *Samvat 1781 = A. D. 1725.* This work contains list of words useful for a courtier. On folios 12–13 we find a list of the following towns :—

आगरो (Agra) उजेण (Ujjain) उदेपुर, आवेर, आजमेर, **अहमदाबाद अवरंगाबाद,** दाळ, दोलताबाद, दरीयाधाद, दीव, दसोर, गोधा, गोलकुंड (Golkondha) लाहोर, लषमंपुर बर्हानपुर विजापुर, बुदि, राजमहल, राजनगर, भागनगर, (Hyderabad?) षभाति (Khambayat) सुरति (Surat) पाटण, पटणु, जेसलमेर, विकानेर, सांगानेर, योधपुर, जालोर, नागोर, मे मलकापुर, मुरादाबाद, साल्यादाबाद, फत्तीयाबाद, फत्तेपुर,

1. I am thankful to my friend Prof. V. G. Maydeo for drawing my attention to this only reference to *ghopana* in the *Jnanesvari.*

As Ahmadabad was founded in A. D. 1413 (see p. 235 of *Bombay Gazetteer* Vol. I, Part I—History of Gujarat, 1896), we may put A. D. 1413 as the earlier terminus to the date of *Sabhā-Śṛṅgāra*, which mentions *Ahmadābad* in the list of towns. If the town **अवरंगाबाद** mentioned in this work is identical with any town of this name founded by or named after Emperor Awrangzeb who came to the throne about A. D. 1659 we can fix the date of the *Sabhā-Sṛṅgāra between C. A. D. 1659 and 1725*.

The *Sabhā-Śṛṅgāra*, the chronology of which has been indicated above, mentions 'गोफण' (Sling) twice as under :—

Folio 5 b — Names of weapons (आयुध). Here गोफण is mentioned as an आयुध or weapon along with हयनाल, हवाई, नाल, गोलो, etc.

Folio 8 b — Description of battle (युद्धवर्णन). Here also गोफण is mentioned.

11. The lexicon *Kalpadrukośa* (A. D. 1660), Vol. I. Baroda, contains a reference to गोफण in the following line :—

Page 124 :—

"भुशुण्डीशङ्खमुसलस्तरु **गोफण** पभणः ॥ ३३३ ॥"

It is worth while searching for the word गोफण in the numerous Sanskrit lexicons published or unpublished.

12. In the Marathi *Śabdakośa* by Y. R. Date and C. G. Karve, Poona 1934, Vol. III, p. 1029 we find the following references to *gophana* (Sling) :—

(i) *Kathākalpataru* by Kṛṣṇayājñavalkya (*C. A. D. 1548 — 1613* - see p. 256 of *Madhya yugina Caritra kośa* by S. Chitrav, Poona, 1937)

"हातीं घेवोनि **गोफणा**" कथा ६, १२, ५३,

(ii) *Harivijaya* by Sridhara composed in *Śaka 1624 = A. D. 1702* (see p. 561 of *Mahārāṣṭra Sārasvata* by V. L. Bhave, Poona, 1951 and p. 196 of *Sridhara-Caritra* by C. N. Joshi, Poona, 1951.)

"एकें चिंतामणि **गोफणिला** । तो येऊन अंगणांत पडिला"

we have already noticed the earliest reference to *gophaṇa* in the *Jñāneśvari* (A. D. 1290). It is possible to find many more references to *gophaṇa* in Marathi literature between C. A. D. 1100 and 1900.

Regarding the use of the *Sling* in China I consulted my friend Prof. Dr. L. Carrington Goodrich of the Columbia University, U. S. A., now in India. He wrote to me from Ceylon on 19th May 1954 as follows :— "C. N. Bishop, *The Neolithic Age in Northern China*, *Antiquity*, December 1953, p. 397 writes :—

"Stone and clay balls are numerous. Possibly the smaller ones were missiles for the pellet bow, known in very early China. The larger specimens may have been *Sling Stones.* The Chinese Sling used as a weapon of war in recent centuries and still surviving as a child's toy, consists essentially of a cord or thong attached to a short handle".

H. G. Creel *The Birth of China*, does not mention Slings.

The end result is that we know very little about Slings in early times in China [1].

I hope the history of the Sling as recorded by me in this paper would create some interest in the minds of the serious students of Indian cultural history regarding this earliest device of man. In particular I have to request them to record all references to the Sling in India prior to C. A. D. 500.

---

1. About the history of the Sling in China I consulted another friend Dr. T. K. Cheng of the University of Cambridge (England). He also finds it difficult to locate references to the Sling in Chinese sources but has promised to keep my query in mind.

AVANTI SUNDARI—A STUDY

BY

PROF. MIMAMSA RATNA

V. A. RAMASWAMI SASTRI M. A.,

Mimamsa Siromani, Deccan College Post Graduate & Research Institute. Poona.

T. S. S. Edition :

Thanks to the strenuous efforts of the Editors of Trivandrum Sanskrit series, Ācārya Daṇḍin's *magnum opus* the *Avantisundarī-Kathā*, one of the great prose romances in Sanskrit has seen the light of day. This edition (T. S. S. No. 172) is very imperfect in many respects because it is based on a single manuscript and has many *lacunae* in the text, yet it is very useful to all scholars in Sanskrit in that it gives much valuable information, historical and literary. It is however hoped that the vigorous search for manuscripts all over India may in the near future succeed in procuring a few more complete manuscripts of this important work and a new edition with a better critical apparatus may be brought about by the editors at Trivandrum or some other scholars who may be fortunate to secure them.

Daṇḍin's date :

It is proposed here to make an attempt to notice all the salient features of the work which may be helpful in appreciating the merits of the work as a great literary monument in the realm of Prose-romance. Ācarya Daṇḍin is known to have flourished at Conjeevaram in South India under the patronage of Pallava kings at about the close of the seventh century or the beginning of the eighth century A. D. [1], though slightly different dates are suggested by scholars like M. M. P. V. Kane [2]. From *Avantisundari* it can be understood that he flourished after Bāṇabhaṭṭa who has been mentioned by him in one of his introductory verses (verse 19) [3] which pay homage to many literary worthies in Sanskrit before his time. Bāṇabhaṭṭa is believed to be a contemporary of king Harṣa (606–647 A. D.) whose great achievements have been described in his historical romance, *Harṣa Carita,* dated about the middle of the seventh century. This date of Daṇḍin, is further supported by another internal evidence that one Dāmodara, the great grand-father of Daṇḍin, has been mentioned in *Avantisundarī* (pp. 9 & 10) to have made acquaintance through poet Bhāravi with one Viṣṇuvardhana who is identified with king Kubja-Viṣṇu Vardhana of Eastern Cālūkya dynasty (between 615 and 633 A. D. 1) [4]. It is a well-known fact that Bhāravi, the author of the Mahā Kāvya *Kirātārjunīya,* has

1. Vide introduction to the T. S. S. Edition, 1954, pp. 23 and 24.
2. Vide M. M. P. V. Kane's History of Alankara Literature (first edition) pp. XX VI–XXXI.
3. 'भिन्नस्तीक्ष्णमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्यथः ।
   व्याहारेषु जहौ लीलां न मयूरः........... ॥'
4. Vide introduction, *ibid,* pp. 23 and 24.

been mentioned as a great poet of high renown along with Kalidasa in Aihole Inscription dated 634 A. D.

His other works :

In addition to *Avantisuudarī* Daṇḍin is known to have written *Kāvyādarśa*, a great work on Poetics, where he highly praises the vaidarbha style (of the Southerners), which he adopts in his works in preference to the *gauḍi* style (of the Easterners), which he denounces as bombastic and artificial. The verse in *Kāvyādarśa* (III-114) 'नासिक्यमध्यापरित:' etc., refers to the city of *Kāñcī* and the Pallava kings, according to the commentator Taruṇavācaspati. His fondness for simplicity, natural beauty and grandeur and figures like *swabhāvokti* are well understood in this work though he deals with *anuprāsas* and *yamakas* along with other alamkāras (figures of speech). His other work is *Daśakumāracarita*, another well-known prose-work, about the authorship of which doubts have been expressed by scholars. It is mostly probable that the *Uttarapīṭhikā* of *Daśakumāracaritā* is from the facile pen of Daṇḍin and that the Pūrvapīṭhikā which also goes by his name might be by a different author of a later date written in imitation of Daṇḍin's *Avantisundari;* for the story of the *Pūrvapīṭhikā* of *Daśakumāracarita* and of *Avantisundari* is more or less the same with some important deviations which are carefully noticed by the Trivandrum editor of *Avantisundarī*. [5] This view has been much supported by many scholars in India.

Another work *Dvisandhānakāvya* is mentioned by Bhoja in his *Śṛingāraprakāśa* as the work of Daṇḍin. A few more works are ascribed to the authorship of Daṇḍin— *Chandoviciti*, *Kalāpariccheda*, etc., but it is argued that *Chandoviciti* mentioned by Daṇḍin in his *Kāvyādarśa* is not his work on Prosody but probably the well-known work of *Piṅgala ;* and *Kālāparicceda*, which, as the title goes, may deal with fine arts, might be a section or chapter in *Kāvyādarśa* itself which is now lost to us. [6].

One noteworthy feature in *Avantisundarī* is that it, just like Bāṇaś *Harṣacarita*, begins with a few introductory verses paying high tribute to the great poets in Sanskrit before Daṇḍin. It is interesting to note that a few of these great poets and their works mentioned by Daṇḍin have also been described by Bānabhaṭṭa in his *Harṣacarita*. In the opening verse [7] of *Avantisundarī* the author performs his maṅgalācarana by prostrating before the three Gods—Brahman (the creator) Viṣṇu (the protector) and Śiva (the destroyer)—the famous Trinity among the Hindu

5. Vide *ibid*, pp. 10-22.
6. Vide *ibid*, pp. 8 and 9
7. 'हिरण्यगर्भमीशानमाद्यं च पुरुषं हरिम् ।
श्रीनप्यसत्यनानात्वान्वन्दे विश्वशरीरिण: ॥' (Verse 1)

Gods whose manifold differences are considered unreal *(asatyanānātva)* and who represent the whole Universe *(Viśvaśarīrin)* by their different duties. Then he pays homage to sage Vālmīki whose great epic, the *Rāmayāṇa* is described as a lovely river of sweet honey [8]; and then to sage Vyāsa whose great *Mahābhārata Vidyā* sheds profuse light and life to the machine of humanity–*martya yantra*. [9]

Then Subandhu is spoken of that he has come out from prison into which he was put by Bindusāra and that Vatsarāja has in turn captivated his heart.[10] This makes us believe that this Subhandhu is the author of *Vāsavadattā (*different from the extant *Vāsavadattā)* dealing with the life of king Vatsaraja and queen *Vāsavadattā*. It seems that Bindusāra, the son of Candragupta, had Subandhu as one of the ministers. So the time of Bindusāra and Subandhu might be about 280 B. C. [11].

Then *Bṛhatkathā* (of Guṇādhya) is mentioned,[12] then one Mūladeva, probably the author of a work where *Nārayaṇadattā* and *Devadattā* are heroines. [13] Śūdraka's *Padmaprābhṛtaka* describes Devadattā and her sister Vipulā as Mūladeva's mistresses. [14] Then king Śūdraka who is identified with the author of *Mṛcchakaṭika* and *Padmaprābhṛtaka*, is mentioned as a great warrior and conqueror of many kingdoms and a writer of extra-ordinary power. [15] Then Bhāsa is described as the author of many dramatic works which possess distinctly the *mukha* and

---

8. 'ह्यो **रामायणं** नाम यन्मुखान्मधुनिर्झ(र:) । (V. 2)
..................................'

9. 'मर्त्ययन्त्रेषु चैतन्यं **महाभारतविद्यया** ।
अर्पयामास तत्पूर्वं यस्तस्मै मुनये नम: ॥' (V. 3)
Verses 4 and 5 may refer to Vyasa himself or some other poet. They are given here.
"बभूव जिह्वाभिनय: कवीनां यदनुग्रहात् ।
अनुशासितृशब्दानां तं नमामि............... ॥
.... परा: ।
'येषां जगत्त्रयालेख्यविचित्राश्चित्तभित्तय: ॥' (V. 4, 5)

10. '**सुबन्धु**: किल निष्क्रान्तो **बिन्दुसारस्य** बन्धनात् ।
तस्यैव हृदयं बद्ध्वा **वत्सराजो**................... ॥' (V. 6)

11. Vide M. R. Kavi's introduction to his editon of *Avantisundari Kathasara*, pp. 6 and 7

12. '........................... तमानवदेवया ।
गोमुखान्वितया जाति: का **बृहत्कथयो**ज्झिता ॥' (V. 7)

13. स नारायणदत्ता या देवदत्ताश्रया कृति: ।
मूलदेवोदि........... .... ॥ (V. 8)

14. Vide Kavi's introduction, *ibid*, p. 7.

15. (शू) द्रकेणासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया ।
जगद्भूयोऽप्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया ॥ (V. 9)

other *sandhis* (dramatic junctures) with their *aṅgas* and the *lakṣaṇas* and *vṛttis*, thus making him immortal as if endowed with a new body.[16] Next to him is mentioned king Sarvasena, the author of *Harivijaya*, [17] a prākṛta poem, now lost to us ; then king Pravarasena, the celebrated author of the Prākṛt Epic *Setubandha* [18] in *Mahārāṣṭrī* which is higly praised by our author in his *Kāvyādarśa*. [19] It can be said from verse 13 that Daṇḍin's ancestors at *Acalapura* had received high patronage from king Pravarasena who is known from other sources as the king of Kuntala. [20]

Then Kālidāsa is praised as a great poet whose poetry is shedding sweet honey, is inimitable to others and who has purified and crystallised the style of Vaidarbha [21] which has great fascination for our author. The next verse gives us only one compound or a part of the compound – 'Cakṣuḥkṣati' – (the destruction of the eyes) and the other parts of the verse are not available ; from this M. R. Kavi conjectures that the poet referred to in that verse is Kumāradāsa. the author of *Jānakīharaṇa* who is spoken of as being born blind. [22] Verse 17 [23] refers to one Nārāyaṇa who is identified by M. R. Kavi with Bhaṭṭanārāyaṇa, the author of

---

16. सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः ।
परेतोऽपि स्थितो **भासः** शरीरैरिव नाटकैः ॥ (V. 11)
Whether Verse 10 which is broken refers Bhasa or Sudraka or any poet is not known.
अप्यतिक्रम्य लोकस्य श्रुतिवर्त्मनि......... ।
.... भारती ॥ (V. 10)

17. राज्ञा श्रीस**र्वसेने**(न)....... .... ।
.... **विजयं हरेः** ॥ (V. 12)

18. **सेतु**रूपेण तिष्ठन्तो लोके सद्वस्तुदर्शिनः ।
षट्पञ्चाशत् प्रमाणत्वं गता नः कविपुङ्गवाः ॥ (V. 13)

19. महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥

20. Vide Kavi's introduction *ibid*, p. 9

21. लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विवशा गिरः ।
तेनेदं **वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन** शोधितम् ॥ (V. 15)
Whether verse 14 which is fully broken in the Ms. refers to Kalidasa or any other is not known.
स्वयं मदु......................... ।
.........................कियान् भारोऽवगच्छतः ॥ (V. 14)

22. Vide Kavi's introduction, *ibid* p. 10

23. व्याप्तुं पदत्रयेणापि यश्शक्तो भुवनत्रयम् ।
तस्य काव्यत्रयव्याप्तौ चित्रं नारायणस्य किम् । (V. 17)

Veṇi-saṃhāra ;[24] but it can be said here that this verse most probably refers to Kālidāsa himself and his three Kāvyas with three significant words (in their beginning—'*asti, kascit, vāgarthaḥ*'). It is a well-known fact that his three Kāvyas *Kumārasaṃbhava*, *Meghadūta* and *Raghuvaṃśa*, begin with these words, one in each work. The reference to Nārāyaṇa—*cittam nārāyaṇasya Kim*—may be to Lord *Viṣṇu* whose mind also is captivated by the poems of Kālidāsa. Most probably verse 18[25] also eulogises Kālidāsa as *ādikavi* who is *sarvatōmukha* by his charming poetry possessing a universal appeal and as such is the *Kavi-cakravartin*-the emperor among poets; and our author puts the question at the end— 'which sane man will not praise this great poet?' This high tribute, M. R. Kavi believes,[26] is paid by our author to Bhāravi who is, according to him, 'Daṇḍin's great grandfather or Mahendra'. It is to be noted here that Kavi's attempt to identify Dāmodara, the great grandfather of Daṇḍin with poet Bhāravi on the basis of a verse in *Avantisundarī-Kathā-Sāra* goes against the reference in *Avantisundarī* to Dāmodara and Bhāravi as two different persons.[27]

In verse 19[28] both Mayūra and Bāṇabhaṭṭa are referred to. Here the words *Tīkṣṇamukha* and *Bāṇa* may have *śleṣa* (a double meaning): it may mean that though Mayūra, the author of the famous *Sūryaśataka* and *Mayūrāṣṭaka* is severely hit by a sharp edged arrow or by Bāṇabhaṭṭa whose words are very sharp or cruel to Mayūra) yet he was tireless (not afflicted) and so he has not given up his poetic activities. Tradition says[29] that Bāṇabhaṭṭa married Mayūra's sister (daughter, according to another version) and Mayūra has written an erotic *aṣṭaka* (a poem of eight verses) which Bāṇa's wife considered to have directed against herself; so she cursed him to become a lepor; Mayūra then wrote his *Sūryaśataka* highly praying the Sungod, the *Life-giver* and the bestower of good health free from all diseases, and he got himself free from it. Whether Bāṇaś criticism of Mayūra referred to in verse 19 has got any references to this event is not known.

---

24. Vide Kavi's introduction, *ibid*, page 10.

25 **सर्वतोमुखमप्याद्यं कविमद्य**............... ।
कस्तं न स्तौत्यनुन्मत्त: कवीनां चक्रवर्तिनम । (V. 18)

26. Vide Kavi's introduction, *ibid*, p. 10

27. Vide introduction to *Avantisundari*, *ibid*, p. 3 (foot-note)

28. भिन्नस्तीक्ष्णमुखेनापि चित्रं **बाणेन** निर्व्यथ: ।
व्याहारेषु जहौ लीलां न मयूर:.. ...... ॥ (V. 19)

29. Vide Prof. R. Sathyanatha Iyer's *A College Text-Book of Indian History*. Vol. I, p. 239 (First Edition)
Whether Verse 20 (which is partly broken in Ms) refers to Banabhatta or Mayura or Dhavala (referred to in Verse 21) is not known.
.... चित्रीयते मम ।
वर्णहीनापि या जाता जात्युत्कर्षगुणास्पदम् ॥ (V. 20)

Verse 21[30] describes one work *Manovatī* probably written by one Dhavala—*Dhavalaprabhavā*—about whom nothing is known. Verse 22[31] refers to a poet belonging to Dāmodara's family—*dāmodaravaṃśaja*—who is praised by Daṇḍin as having captivated and moved even the animals by his poetry. Dāmodara is known as his own great grandfather who has been referred to in *Avantisundari*[32] to have made acquaintance with king Viṣṇuvardhana through poet Bhāravi.

Then Daṇḍin condemns a bad poet—*Kavikāka*[33]—a crow among poets whose bad poetry, he believes, may not affect the real charm of Sarasvatī (good poetry). Our author prays at the end[34] that poets (and their poetry) may flourish as friends by mutual help and blessing in high prosperity and undying renown; and may the Asuras (evils) be defeated; may the goddess of Learning—Sarasvatī—and the family of great poets who adorn her, ever succeed and flourish in all glory!

These introductory verses, however imperfect as they appear in this edition, shed much light on the achievements of a few shining stars in the firmament of sanskrit poetry who have preceeded our author. A few verses which eulogise Bhāsa and Kālidāsa can be compared with those in *Harṣacarita*[35] on those authors and they give together a more complete estimate of those poets and their works.

---

30. '**धवल**प्रभवा रागं सा तनोति **मनोवती** ।
कविगन्धगजैरेभिः... ... ... ॥ (V. 21)

31. ... ...न **दामोदर**वंशजः ।
आवर्जने तिरश्चामप्येति हृद्य इव ध्वनिः ॥ (V. 22)

32. *Avantisundari*, p, 10

33. 'धिगस्तु **कविकाकस्य** तस्य तद्वक्तदर्शिनः ।
प्रसारयति.............................. ॥' (V. 23)
.......................दुरुक्तं नाम दुष्करम् ।
क्षालयिष्यति कः कार्ष्ण्यं द्विजातेः कौशिकद्विषः ॥ (V. 24)
खलकाकमुखालीढाप्यमलैव सरस्वती ।
तत्किञ्चि (त्)...................... ॥ (V. 25)

34. ....वाँ परस्परमनुग्रहात् ।
एधन्तामृद्धिकीर्तिभ्यामितरेतरवल्लभाः ॥ (V. 26)
असुराः पराजयन्तां जयन्तु देवाः सरस्वती जयतु ।
जयतु महाकविसार्थः.................. ॥ (V. 27)

35. "सूत्रधारकृतारम्भैः नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे **भासो** देवकुलैरिव ॥
निर्गतासु न वा कस्य **कालिदासस्य** सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव दृश्यते ॥" Harsacarita

The work then begins with the description of the city of *Kāñci* in south which is one of the best descriptions in this work. Though it involves many long compounds, the gist of the description can be well understood by a careful study of it. It is believed by Bāṇabhaṭṭa and Daṇḍin, the two great prose writers in sanskrit, that prose-writing is the touch-stone of poets—*gadyam Kavinām nikaṣam vadanti*—so they have made the art of prose writing very difficult by introducing certain rules or conventions in the choice of words, phrases and constructions even. Very often, they introduce a simile with *śleṣa* (i-e.,) double meaning in word or words in reference to the *upamāna* and the *upameya*—the standard of comparison and the object compared.[36]

The description of Siṃhaviṣṇuvarman of the Pallava dynasty who ruled over *Kāñci* through which the river Vegavatī flows is equally big and important in that it reveals all great qualities of the person not only as a King but as an extraordinary creation of God. He was very fond of meeting all kinds of scholars particularly poets. One day a Gandharva went to his court and sang a verse in *āryā* metre [37] which contains a prayer to God Viṣṇu in Narasiṃha incarnation and probably to King Siṃhaviṣṇuvarman possessing the same name. He is described in the verse as possessing the extraordinary power of creating this universe and destroying all enemies like the Asura Hiraṇya kaśipu whose mighty heart was cut to pieces by the piercing spear-like nails. When the king heard this song of exquisite beauty and charm, he asked the songster Gandharva with

---

36. There is a beautiful description of king Simha Vishnu Varman of Pallava dynasty who has even excelled Indra, the king-protector of Gods, since he looks like a *new Indra* who is described as 'न पाता सुराणां' (not a drunkard of wines). Here there is *sabda-slesa* involving a kind of *abhedadhayvasaya* (poetic identification on the basis of super imposition). The two words 'पाता सुराणां' are to be interpreted as (1) a protector of gods (like the well-known Indra, and (2) a drunkard of wines. The negation of this attribute by the negative particle *na* indicates the superiority of king Simha Vishnu-Varman to Indra even, the king of gods. This kind of description is very common in *Avantisundari* (as found in Kadambari and Harsacarita of Banabhatta). In many places it is original in that it creates many new poetic fanciful pictures and thus produces artistic beauty and charm in the style of the author. Similarly the phrase 'न शमयिता सपक्षभूमृताम्' is to be interpreted as '*not a destroyer of the Samanta kings*' in reference to the king in contrast with Indra who is '*the destroyer of the mountains by cutting their wings*'. Here the word 'सपक्षभूमृत्' involves a *sabda-slesa* which admits of two interpretations (as noted above). Again, the description 'दिनकर इव दीप्तविग्रहः' in the same section does not indicate the superiority of the king to the Sun-god but only *similarity* (i. e.,) the king has got a body as bright as that of the Sun-god.

37. 'दनुजपतिहृदयभूधरविभेदविज्ञातशक्तिनखकुलिशम् ।
जगदुदयहेतु विष्णोरवतु वपुर्नारसिंहं वः ॥' (A. S. *ibid*, p. 9.)

curiosity to whom that song belonged. The songster replied in the following words [38] (which contain a short account of the biography of our author and the origin of the work *Avantisundarī*).

"There is one big place in the north-western part of the country, which is inhabited by brahmins of high learning. A brahmin family belonging to Kauśika-gotra has migrated from there to *Acalapura*, a city founded by Deva (near Nasik ?). In this family was born one Nārāyaṇasvāmin who performed many sacrifices and attained high renown. He got a son Dāmodarasvāmin who acquired even in young age high proficiency in all branches of learning and he was very fortunate to have made acquaintance with King Viṣṇuvardhana of Kāñcī through poet Bhāravi who was a great devotee of Śiva (*mahāśaiva*) whose extraordinary poetic talent and deep erudition in all branches of learning are of a high order.

Once Dāmodara had to accompany King Viṣṇuvardhana on a hunting expedition and he was forced by the king to eat meat which was never done before that by him or any member of his family unless it was the remaining part of the oblation of a sacrifice *(hutaśeṣa)*. So he was ashamed to go back to his father and he started on a pilgrimage to make atonement for the sin. During his travels he met prince *Durvinīta* of gaṅga dynasty and he was very much pleased and captivated by the noble qualities of the prince and so stayed with him. He was then only twenty years old and the verse cited belonged to him".

At these words the king was very much pleased and he sent several messages to Dāmodara inviting him to his court. At last Dāmodara came to his court and the king welcomed him not only as a poet but as his own son. Then Dāmodara was able to write many works both in Sanskrit and in *prākṛt* of which *gandhamādana* is the greatest. At the royal command he was married in his youth and got three sons—*Siṃhaviṣṇu*, *Manoratha* and *Atilobha* who were also great scholars. The middle of these three, viz., Manoratha had four sons—*Dāmodara*, *Bhavadāsa*, Siṃhaviṣṇu and Vīradatta all of whom were great men of learning and embodiments of noble qualities. Of *Vīradatta*, the last among them and *Gaurī* of *Māthara* gotra was born the only son Daṇḍin (our author) who had a good number of sisters. Daṇḍin was shining among them just like a brilliant gem and he gave great pleasure to his parents and sisters as well.

He was a boy of high intelligence and his mother took particular care to educate him in proper age. He had his *Upanayana* saṃskara in his seventh year probably the *eighth* year after he was in his mother's womb—*garbhāṣṭama*. Unfortunately he lost his father soon after his *Upanayana*. Not only that, he was forced to leave *Kāñcī* at that time since it was attacked by some foreign powers.

38. Vide A. S. *ibid*, pp. 9–17

Not only *Kāñci* but the Kingdoms of Dramila *(Cera?) Cola* and *Pāṇḍya* were invaded by enemies and there was utter confusion at *Kāñci*. There was a heavy loss of men and money in kind. Daṇḍin managed to go to a distant place for some time and was able to learn several *Vidyās* from several teachers. When peace was restored, he returned to *Kāñci*.

One famous architect *(sthapati)*, Lalitālaya by name, who was an authority on the subject came to Daṇḍin. Lalitālaya, an expert scholar both in theory and practice on architecture, is known as well-versed particularly in the construction of 96 kinds of *prāsādas* [39]. He is also known as the author of a work *Śūdraka-carita* in Tamil. He was introduced to Daṇḍin when he said that he had jointed to the wonder of all observers the broken right arm of the great idol of Lord Viṣṇu at *Mahāmallapuram* near sea coast (which had been somehow or other broken at the wrist (maṇibandha). Daṇḍin is also considered a great scholar well versed in the texts of architecture written by Brahman, Indra, Parāśara and others [40], and so he was requested to visit the place and see whether the work of rejoining is right and satisfactory.

Then by the side of Daṇḍin was present the son of the commander-in chief Raṇamalla by name. He was a particular friend of Daṇḍin even from childhood [41], a man of highly noble qualities [42] and also a great warrior and a man of high munificience [43]. He requested Daṇḍin to accept the invitation of the architect, for a visit to Mahāmallapuram at that juncture would be of great advantage to all, particularly to Daṇḍin, since it would give him an opportunity to meet several scholars of high repute, particularly Mātṛdatta and Devaśarman who were old friends of Daṇḍin. Mātṛdatta is described as the second son of the great Vedic scholar *Bhavarāta*, the celebrated author of several commentaries on *Kalpasūtras* [44] a man of high scholarship in all branches of learning and a performer of nearly 30 sacrifices. He had several sons of whom Mātṛdatta was perhaps the second. He was also just like his father, a profound scholar in three *Vedas* and all *Vedāṅgas*, an unrivalled poet and very fond of attending, his parents [45]. So also was Devaśarman, an embodiment of learning, particularly

---

39. ‘षण्णवतिप्रासादविधिविशारद:’
40. ‘ब्रह्मेन्द्रपराशरप्रभृतिप्रणीतशास्त्रहृदयवेदिन्।’
41. सहपांसुक्रीडासंभृतस्नेहराशि:।’
42. सर्वसद्गुणानामाधिष्ठानमिव।’
43. सर्ववीराग्रेसर: सर्वस्वदानदीक्षयाप्यसन्तुष्टत्यागशक्ति:।’
44. विश्वब्रह्मराशि:’ .... ‘कल्पसूत्रटीकाकार:।’
45. ‘त्रय्यामङ्गेषु कवितायां चाद्वितीय:।’ ‘गुरुपरिचर्यापर:।’

in Vedas and a crest-jewel among the brahmins of his time[46]. It is believed that both these scholars Mātṛdatta and Devaśarman belonged to Kerala (Malabar) and they had gone to Mahāmallapuram to see their old friend Daṇḍin. So Daṇḍin was very much pleased to start with his friends—*Jayantanārāyana* and *Bhajanānanda* and he saw the great idol of Viṣṇu there. It was [47] both mighty and beautiful with the wonderful lotus coming out from the naval as the seat of the four-faced Brahman and with the fierce Ananta possessing one thousand heads as His permanent bed with eyes red and fearful as if ready to attack the demons like Madhu and Kaiṭabha if they dare to fall upon him again. The idol looked fresh again and again when the water in the sea rises up in the form of blue mighty waves and wash the body[48]. Daṇḍin could not see where the idol was broken and where it was rejointed. Such was the skill of the architect and every body praised him for his wonderful act.

At that time they all experienced a divine fragrance[49] that had emanated from the heart of the sea. Everybody looked round to see the source of the fragrance and to the surprise of all they saw a lotus flower fully blossomed in a size bigger than the wheel of a chariot, reaching the foot of the idol and was soon transformed into a Vidyādhara. He bowed to the Lord with folded hands and then disappeared all on a sudden. All were wonder-struck at this and one Rāmaśarman of Coladeśa (belonging to Viśvāmitra gotra) requested his friend Daṇḍin to explain that mystic event. He could suggest only that a Vidyādhara would have been cursed by some sage to become a lotus and at the end of the time of the curse he might have got his original form at the very touch of the sacred idol of Viṣṇu.

The entire party then returned to Kāñcī. Matṛdatta, Rāmaśarman and others wanted to know the secret of that event and so they pursuaded Daṇḍin to perform a special kind of worship of Viṣṇu on a *dvādaśī* day and in the night after pūja while he was taking rest on a bed of darbha grass, the goddess of learning appeared before him in a dream and blessed him to get a revelation of the story of Rājavāhana, the king of the Vidyādharas, which is capable of instructing all human values-puruṣārthas—intermixed with many stories of varied interest, majestic and beautiful in its artistic construction. Next morning Daṇḍin after performing his daily duties like the worship of sandyā and others, taking in the

---

46. आम्नायनिधिः । …… 'भूमिदेवनिवहचूडामणिः ।'

47. 'नाभिरन्ध्रमुक्तेनाश्चर्यसहस्रपत्रेणानुगृह्यमाणकमलासनम् ।' ……… 'दूरोत्थितफणासहस्रस्फुरितताम्रदृष्टिमालेन पुनरपि मधुकैटभदानवाभिपतनशङ्कानिरूप्यमादिशतेव ।'

48. व्याकोशकुवलयदामश्यामलाभिः लक्ष्मीकटाक्षमालाभिरिव लवणसागरतरङ्गराजिभिर्लङ्घ्यमानशरीरम् ।'-

49. 'दिव्यः सौरभातिशयः' ।

remaining portion of the oblations given to Gods and having put on an auspicious but handsome dress he appeared before his friends, relations and admirers and narrated the story of *Avantisundarī*.

This is one important section in Avantisundarī (which has many *lacuane* in the printed volume) which is of great importance because of the autobiographical reference. In this respect also this work resembles Bāṇabhaṭṭaś *Harṣacarita*.

(To be continued)

वैदेहीविवाहः ॥

महामहोपाध्याय, शास्त्ररत्नाकर, पण्डितराज, साहित्यभूषण, व्याकरणस्थापकेत्यादि-
बिरुदालंकृतैः श्रीरामेश्वरसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकवर्यैः
मद्रप्रान्तास्थानकवि ब्रह्मश्रीकृष्णमूर्तिशास्त्रिभिर्विरचितः ॥

प्रथमः स्तबकः ॥

श्रीवैदेहीविवाहं च भक्त्या निर्मित्सतो मम ।
विघ्नं विहन्तु विघ्नेशो वाणी दत्तां शुभां गिरम् ॥ १ ॥

अनुगृह्णातु वाल्मीकिर्भगवानृषिसत्तमः ।
यः श्रीरामकथाम्भोधिं अचमीत्कुम्भजन्मवत् ॥ २ ॥

भारद्वाजकुलाब्धिशीतकिरणः श्रीकृष्णमूर्तिः कविः
श्रीमद्वेङ्कटसुब्बरामतनुभूर्विद्वान् श्रुतीनां शिरः ।
मान्यश्रीयुतदण्डपाणिमखिराट्छात्रश्च शिष्यान्वितः
भक्त्युन्मेषवशात्स्वयं वितनुते सीताविवाहं परम् ॥ ३ ॥

श्रीकरुङ्गुळकृष्णाख्यपण्डिताखण्डलादहम् ।
अध्यगीषि सह न्यायैश्चित्पुरे श्रुतिमस्तकम् ॥ ४ ॥

भक्तो वेङ्कटनाथस्य सोऽहं दासः पतञ्जलेः ।
प्रपद्ये शरणं श्रीमच्चन्द्रशेखरभारतीम् ॥ ५ ॥

॥ साकेतराजवर्णनम् ॥

अस्ति समस्तवस्तुसमुल्लसितमस्तोकविभवसमुन्मेषदिविषत्पुरमप्यवधीरयदिव निरुपमनिःसीमात्मसंपद्विलासैः, शतमखमुखानप्यसूययद्भिरिव बहिर्मुखानास्तिमद्भिरुपशोभितम्, रथगजतुरगसमारोहधुरंधरैः सततमनम्रीकृतकंधरैः प्रतिवरूथिनीनाथशतसहस्रखर्वेतरगर्वभरनिर्वापणपरायणपराक्रमैकधामभिः, असमचारिमरुक्मवर्मप्रत्यग्रप्रत्युप्तरत्नप्रभाकन्दलकबलितसंग्रामाङ्गणदुर्दिनबहलान्धकारैः, संग्रामशब्दश्रवणमात्रसमुपजातकौतूहलैः, विपक्षकुलहालाहलैः, आदधद्भिः कामपि समस्तसामन्तभूमिकान्तसीमन्तिनीवदनपुण्डरीकेषु मिहिकामयूखप्रक्रियाम्, युगविगमसमयशमनरसनकरालकरवालमात्रसहायेन हेलयैव संपादयद्भिः शात्रवीं राज्यलक्ष्मीं निजस्वामिशयकुशेशयमात्रशरणाम्, जीवितमप्यविगणय्य स्वामिकार्यप्रसाधकैः, कल्पान्तदुरन्तकृतान्तप्रतिभटैः विकटाट्टहासविद्रावितप्रत्यर्थिकराटघटैः निरासितस्वपक्षसंकटैः समराङ्गणरङ्गस्थलीनटनलंपटैरप्रतिभटैः, दिव्यास्त्रशस्त्रग्रामकोविदैः प्रतापैरिव मूर्तैरोजोभिरिव पुञ्जीभूतैः प्रकम्पनवदप्रकम्प्यैः अचलवदचलैः धनंजयवत्समित्स्वीकारबद्धश्रद्धैः वीरभटपटलैरभिरक्षितम्, विशालतररसालमृदुलकिसलयसमास्वादानन्दतुन्दिलपरभृतमिथुनप्रोद्गीयमानपञ्चमस्वरश्रवणमात्रेण शृङ्गारिणामन्तःकरणेषु समुद्दीपयन्तीभिः कामपि व्यथां मान्मथीम्, मन्दमन्दमरविन्देषु सुन्दरस्पन्दनेन हंसमिथुनानां विगलितैः परागैः सुगन्धीनि दधद्वारीणि सहस्रं विहारदीर्घिकानामावहन्तीभिः, ऋतुनियममन्तराऽपि पुष्पिताभिर्लताभिः फलितैः पादपैश्च सुखसंदर्शनाभिः, वासरावसानवेलायामुपचीयमानसुषमाविशेषाभिः, अश्रान्तसुरतान्तानितान्ततान्तकान्तान्तरङ्गमालिन्यहारिणि नीलनीरजराजिविकासकारिणि भगवति सुधांशावुदयमाने चन्द्रिकाधवलैर्लवलीमण्टपैः नदद्लिपुञ्जमञ्जुलसङ्गीतभङ्गीमुखरितहरिदन्तरालैः रणन्मणिमेखलाभिर्महिलाभिः रिरंसूनां यूनां निकुरुम्बैश्च सचेतसां चेतांस्याकर्षन्तीभिः, सहजरामणीयकचैत्ररथलक्ष्मीदूरीकरणपटीयसीभिरुद्यानवाटीभिरभिलसितम्, अनल्परत्नतल्पैः वैडूर्यमणिमण्टपैः इन्दुकान्तोपलकुट्टिमैः, मरकतमणिस्तम्भैः स्निग्धमसृणमाणिक्यवेदिभिः गारुत्मतरत्नसोपानसंतानैः विद्रुमध्वजस्तम्भैः प्रवालमृदुलकम्बलास्तरणमञ्जुलमरालतूलिकोपकल्पितमञ्चप्रपञ्चैः मरकतमयमधुरतरमधुभाजनैः चोष्यलेह्यभोज्यपेयादिभक्ष्यसंपूर्णसुवर्णपात्रैः शातकुम्भस्तम्भाग्रमणिप्रदीपैः मदोद्धताभ्रमातङ्गाभिनवदन्तकृत्रिमपुत्रिकाकरतलकलितवासवनीलदृषन्मयकुलायनिलयशुकशारिकालापमुखरितप्राङ्गणगणैः कालागरुधूपधूपितैः मृगमदवासनावासितैः पृथुतरकार्तस्वरपात्रकृत्रिमालवालपरिवर्धितकुसुमितमल्लीमतल्लिकावासन्तिकास्थलकमलिन्यादिविविधवल्लीवितानसंतानैः संक्रन्दननन्दनवनविहरणपरायणगीर्वाणवारवरवर्णिनीनां जयिनीभिः प्रतिक्षणविजृम्भमाणवक्षोजकुम्भविदारिताभिनवचीनपट्टकञ्चुकोल्लासिनीभिः कृतसुकृतसंभुज्यमाननवयौवनोन्मेषशालिनीभिः शम्बरवैरितन्त्ररहस्यमुपदिदिक्षतेवाक्षिकोणेन कामिनाममन्दानन्दसंदायिनीभिः वीणावेणुमृदङ्गादिराजवाद्यसंवादिनीभिः सरसकाव्यालापविनोदिनीभिः वासनावदासवताम्बूलरससेविनीभिः श्रवणसुभगरागग्रामालापिनीभिः तरुणतररमणकृत-

वक्षोजशिखरिसंमर्दसंमोदिनीभिः संततसंतन्यमानदृढतरपरीरम्भसंरम्भानुमोदिनीभिः वात्स्यायनतन्त्रप्रसिद्धनिधुवनसमुचितबन्धप्रबन्धसमुल्लेखिनीभिः स्वैरं कामरसास्वादिनीभिः अस्तोकामोघबिब्बोकानुविधायिनीभिः हसन्तीभिर्नृत्यन्तीभिः गायन्तीभिर्दीव्यन्तीभिरुपहसन्तीभिर्विलज्जन्तीभिर्विलासिनीभिरानन्दवैचित्र्यमुत्पादयद्भिः, इन्द्रनीलशिखरिशिखरानुकारिभिर्हाटकमणिमयसौधसहस्रैरलंकृतमभ्रंकषैः, तरुणतरणिकिरणसंपर्केण समुद्वमद्भिः स्फुलिङ्गान्शिखिना परीतमिवात्मानं संदर्शयद्भिर्हरिदश्मकान्तरत्नप्राकारैः, कुमुद्वतीरमणकिरणप्रथमप्रसरणाधिकरणैः निरर्गलनिर्गलदम्भःप्रसरणैः प्रालेयशिखरिकूटप्रतिभटैः चन्द्रकान्तोपलमयैर्गोपुरैः, अञ्जनमहीधरसहोदरद्विरदबृन्दारकगण्डस्थलविनिर्गलद्दानसलिलार्णवेषु निपत्य सान्द्रीभवद्भिः खरतरतुरगखुरसमुत्थितैः सुवर्णरजोनिकरैः पङ्किलतामापाद्यमानाभिर्हैमीभी रथ्याभिः, विमलस्फाटिकसालभञ्जिकापुञ्जपरिरञ्जितैर्विद्रुमसोपानपरंपरामनोहरैः सरोवरैः दुर्वर्णविहारभूमिधरैः, नवरत्नसुन्दरैर्देवतामन्दिरैः वाजिगजगवोष्ट्रशालाभिः विशालाभिर्विद्याशालाभिः विपुलाभिः पण्यवीथिकाभिः नटविटचेटगायकपीठमर्दविदूषकसंकुलाभिर्नाट्यशालाभिः अतिगम्भीरैरायुधागारैर्गोरिष्ठिगोष्ठीबन्धागारैर्यन्त्रागारैः प्रबन्धागारैश्च सर्वा अपि राजधानीरतिवर्तमानम्, श्रीरङ्गशायिनेव कमलाशयोल्लसितपादमूलेन, धूर्जटिनेव परिगृहीतचन्द्रिरेण, नर्तकेनेव निजबहुलास्यदरीदृश्यमानजीवलोकेन, समासविशेषेणेव विभाषावरुद्धेन, पाणिनिसूत्रेणेव निपातितबहुलशब्देन, प्राकृतव्याकरणेनेव व्यक्तधातुवर्णव्यत्यासेन, त्रिविष्टपेनेव हरिहयसमाक्रान्तेन, वैशेषिकदर्शनेनेव सद्द्रव्यविशेषसमवायेन, कापिलतन्त्रेणेव प्रकृतिरमणीयेन, जीमूतवाहनेनेव नागानन्दाय परिकल्पितनिजकलेबरसमर्पणेन, आखण्डलेनेव समादृतचित्रशिखण्डिजमधुरवचनेन, दुष्यन्तेनेव समनूदितनिजासक्तशकुन्तलालप्यमानवचनेन, यूपस्तम्भेनेवाजगरसंबद्धेन, महीध्राणां शतेन परिवृताभिः, पटीरतरुकोटरोदरक्रूरफणाधरजिघृक्षया व्योमन्युड्डयमानानां वैनतेयानां कलरवेण मुखरीकृताशावकाशाभिः क्षितिधरभीकरगह्वरोदरमन्दिराणां कण्ठीरवाणां श्रवणभयंकरैर्गर्जितैरिव तर्जयन्तीभिः, भैरवरवैः कण्ठीरवैः, बलावलेपिभिर्द्वीपिभिः, मदोत्कटैः करटिभिः, उदग्रक्षुद्भिस्तरक्षुभिः, अप्रतिममल्लैर्भल्लूकैः, नातिदूनमेरुवानीरैर्वानरैः, क्षुभ्यमाणकासारैः कासरैः, अतिगभीरसंनदैर्बलीवर्दैः, करालदंष्ट्रैर्दंष्ट्रिभिः, राष्ट्रीचैतैर्महोष्ट्रैः, दुःसहविषैराशीविषैः, कलितमनोहरणैर्हरिणैः, खरतरखुरैः खरैः, हृदयंगमैस्तुरंगमैः, ग्रहीतुमसुलभैः कलभैः, इतस्ततः संपतद्भिः पतत्रिभिः सुभृतैः परभृतैः उत्कण्ठितैर्नीलकण्ठैः, क्रीडद्भिश्चिक्रोडैः, सदारैर्भूदारैः समाकीर्णाभिः, विमलहरिन्मणिश्यामलकोमलमृदुलशाद्वलशबलकूलतालतमालतक्कोलाङ्कोलतिलकामलकवकुलवञ्जुलकुरवकमरुवकफूर्जखर्जूरनागपुन्नागवेतसपनसनिम्बकदम्बसालरसालसप्तच्छददेवदारुमन्दारपारिजातादिवनस्पतिराजराजिविराजिनीः कूलकुलायद्रुमपरिसरपरिलसत्कुसुमपरिमलभिलदलिकुलकोलाहलमुखरायमाणमञ्जुलवल्लीनिकुञ्जेषु स्वैरमभ्यस्यद्भी रोमन्थं हरिणार्भकैः, अभिनवरसालकिसलयास्वादजनितपञ्चमस्वरालापशीलैः कोकिलैः, नृत्यन्तीभिर्मयूरीभिः विकचकुटजमणीचकसुरभिलैरुटजैर्मुनीनाम् मलयानिलोद्धूतशतपत्रविगलितपरागजाल-

सुगन्धिभिरच्छस्फटिकसंकाशैः शिशिरसलिलकल्लोलैर्मन्दं मन्दं चरद्भिर्मरुद्भिर्वाचामगोचरं हर्षभरं सहृदयानामुद्भावयन्तीभिर्बह्वीः स्रोतस्विनीर्बिभ्राणाभिररण्यानीभिराक्रान्तम्, परीतं परिघाजलैः क्रूरतरनक्रचक्रतिमितिमिङ्गिलराजिलसंकुलैः, परिवृतमत्युच्छ्रायं गमितैः प्राकारैः, मरुगिरिवनदुर्गवर्गैररिवर्गैर्मनसाप्यनभिभवनीयं महनीयं सारव (=सरयूभव)सारवतुङ्गतरतरङ्गभङ्गसङ्गपवित्रीकृतम्, अखिलभुवनमण्डलैकमण्डनायितम्, अशेषलक्ष्मीमङ्गलनर्तनरङ्गस्थलम्, बाह्यसाधनसामग्रीनैरपेक्ष्येण ब्रह्मणः संकल्पमात्रेणेव विनिर्मितमुत्तरकोसलेषु प्रथितमक्षुद्रभद्रैकनिधानं साकेताभिधानं नगरम् ॥

तत्र पुरंदर इव बृन्दारकाणाम्, वासुकिरिव फणाधराणाम्, हर्यक्ष इव मृगाणाम्, तार्क्ष्य इव पक्षिणाम्, मन्दार इव द्रुमाणाम्, मेरुरिव महीध्राणाम्, ऐरावत इव सिन्धुराणाम्, उच्चैःश्रवा इव तुरङ्गमाणाम्, चिन्तामणिरिव रत्नानाम्, वसन्त इवर्तूनाम्, राजसूय इव यज्ञानाम्, प्रणव इव च्छन्दसाम्, वैकुण्ठ इव लोकानाम्, वाल्मीकिरिव कवीनाम्, परिणूतगुणगणानां नृपाणामग्रगण्यः, कर्ता शतहयमेधानाम्, हर्ता शत्रुसंपदाम्, हन्ता प्रत्यनीकानाम्, मन्ता शास्त्रार्थानाम्, जेता विवदमानानाम्, भोक्ता वैषयिकानन्दानाम्, विवेक्ता सारासाराणाम्, अवाप्ता समस्तकामानाम्, प्रबन्धा प्रबन्धानाम्, होताऽग्नीनाम्, यष्टा देवानाम्, शासिता दुर्विनीतानाम्, रक्षिता जीवलोकानाम्, वेद इव समर्थवादो ब्राह्मणभक्तिमांश्च, निष्ठितशब्द इव प्रकृतिसन्निहितप्रत्ययः, तद्धित इव समर्थप्रकृतिकः, सुपर्ण इव खण्डितानेकभुजङ्गः, वामन इव विक्रमाक्रान्तभुवनो नियमितबलिपराक्रमश्च, वारण इव दानार्द्रकरः, प्रत्ययविशेष इव परतामापन्नः, सुनीतिभाजोऽप्यनीतिभाजः प्रजाः रञ्जयन्, अत्रासोऽपि सत्रासः स्वप्रभावेण सदा विराजमानः, मोहविहीनोऽपि मोहाविहीनः, अरोगोऽपि सरोगो विलासिनीभिर्विजिहीर्षुः, आर्यलक्षणोऽप्यनार्यलक्षणः, दूरीकृतक्षुद्रसंपर्कोऽपि ऊरीकृतक्षुद्रसहितभोजनः, शिष्टपरिग्रहोऽपि विशिष्टपरिग्रहः, वितरणशूरोऽप्यावितरणशूरः, विदेशाभिमानोऽपि सदेशाभिमानः प्रभातप्रबोधोऽपि विप्रभातप्रबोधः पिनाकिनामासादितानन्दोऽप्यपिनाकिनामासादितानन्दः, अमार्गमदहार्यपि सन्मार्गमदहारी, विस्मिताभाषणोऽपि सस्मिताभाषणः, अविपर्यस्तगोत्राचारोऽपि विपर्यस्तगोत्राचारः, वासवश्रीसंपन्नोऽपि नवासवश्रीसंपन्नः रत्नवलयानन्दकृदपि कुवलयानन्दकृत्, महामान्यपि विमानी, एकपरमोऽप्यनेकपरमः, गर्वितान्तःपुरपरिग्रहोऽपि अगर्वितान्तःपुरपरिग्रहः, सकलत्रोऽपि विकलत्रः, सर्वातिशायिस्वशयकुशेशयशायिपरावसायिचन्द्रहासविलाससमसमयस्वीभवत्समस्तसामन्तभूमिकान्तलक्ष्मीविलासः, अविकलबाहाबलसकलमहीपालकुलमौलिकोटीरमाणिक्यमणिकिरणनीराजितचरणकमलः बाधितावोधविबोधान्यथाबोधः, पारदृश्वा विद्यानां सकलकलाकुशलः कल्याणगुणमणिगणार्णवः करुणाशेवधिः वनीपकजनमनीषितवितरणाचिन्तामणिः, विफले च वासवकुलिशकौशले विनिर्जित्य बृन्दारकारीन् पुरंदरपुरपुरंध्रिनिकरकरसरोरुहसादरसमर्प्यमाणमन्देतरमकरन्दसुगंधिमन्दारमालिकोपशोभितोन्नतग्रीवाभोगः

रम्भादिमरम्भोरुवदनाम्भोरुहजेगीयमानविमलापदानः, संक्रन्दनोपकल्पितसिंहासनार्धमलंकुर्वाणः, बिभ्राणश्चतुःसागराम्बराया भुवो मण्डलमिव नाकमण्डलमपि, दशस्वपि दिक्ष्वप्रतिहतरथप्रचारः हरिदङ्गनाङ्गदुकूलायमानयशःप्रचारः मनागप्यनुल्लङ्घितराघवकुलाचारः, दिनमणिकुलमणिप्रदीपः, अनल्पदर्पकन्दर्पावलेपलोपिरूपधेयः परिणतभागधेयः दशरथनामधेयः क्षितिमण्डलाखण्डलः चक्रवर्तिशिखामणिः सुप्रजसः प्रजा रञ्जयन्नासांबभूवान् ॥

अभिवर्धयांबभूव स राष्ट्राङ्गषट्कमजस्रमात्मानमनुज्झितानैर्धृतिदानज्ञानोत्साहैः विद्याविनिद्यपौरुषैश्च प्रधानपार्थिवगुणैः । अध्ययनयजनदानेभ्यः साधारणेभ्यः, धनुर्वेदाद्यभ्यासनिग्रहानुग्रहेभ्यश्च विशेषधर्मेभ्यः स्वमप्रच्यावयन्प्रत्यरुन्ध प्रयत्नेन स्वस्मिञ्जनेषु च संभाव्यमानमप्यधर्मसंबन्धम् । वैरिनिग्रहकरसंग्रहराज्याभिवर्धनादिसंपत्त्यभ्यागमप्रकारानुद्भावयन्, चौरादिभ्यश्च प्रयत्नेनार्जितं परिरक्षन्, दैवतब्राह्मणवनीपकेभ्यः कीर्त्यै च धर्मकामनया, रथगजतुरगपदातिदुर्गजनेभ्यः परपक्षीयविश्लेषायात्मपक्षीयाविश्लेषाय चार्थकामनया, वापीकूपतटाकारामम‌ण्टपविहारशैलादिभ्यः कामकामनया च विभजन्विन्ययुङ्क्त यथायथम् ॥

नयलिप्सया धनीयया वाऽन्तिकमासेदुषां सुलभदर्शनः स्मितपूर्वमवोचत मधुरं वचनम् । अभ्यमन्यत विशेषतश्च चक्षुषी इव गणितव्याकरणे सर्वविद्योपकरणे । अर्थकामावन्वभूयेतां धर्माविरोधेन । बहुभ्यो बहुधा बहुश्रवणपरायणाय नैवारोचताभ्यवहारोऽपि । विषयगुणदोषज्ञतया निरुन्धानः स्वाभाविकीं मनःप्रवृत्तिं प्रावर्तयच्चेतः सत्स्वेव विषयेषु सूत इव समर्थो वाहम् । प्रतिक्षणविपर्यासलक्षणानां गुणानां च त्रयाणां सर्वप्राणिसाधारण्येन, पुमर्थं शत्रुमुखाद्विपरीतं सुहृन्मुखाच्छ्रावितोऽपि न्यक्कृत्य वक्तृगुणदोषौ विषयगतावेव तौ पर्यालोच्याहेयं स्वयकार्षीद्धेयं निरस्यन् । बिभयांबभूव चावश्यमेतव्येभ्यः धृतिमानपि पापापवादादिभ्यः । नोदसहत परस्य दोषमवगन्तुमप्यात्मगतं तमनपनुद्य । यावदन्तःशत्रून्कामादीन्व्यरुन्ध तावन्न बाह्यान् । नातिसमधीयत कपटैः प्रत्यवस्थातॄणां यन्निगूढैवात्मकामनां समन्वबुभूषत्समग्रं काम्यम् । व्यद्योतत समुच्छ्रायपरिपन्थिनो विकत्थनस्य महान्परिपन्थी । अनणुद्रविणवितरणादिना बहुसंमानितैः ज्ञानशीलवयोवृद्धैः,उत्पातैर्दैवीः परगुणेङ्गिताकारचेष्टाभिर्मानुषीश्च विपदः पूर्वमेव विबोध्यमानः शान्तिभिराद्याश्चतुर्भिरुपायैरन्याश्च पर्यहार्षीत् । पर्यह्रियत च तेन सुदूरतः नटविटधूर्तनास्तिकानां संसर्गः । निसर्गनैर्मल्यशालीन्यपि सलिलानि सक्लिष्टक्षितिसंसर्गमात्रेणैव हि स्वभावात्प्रच्याव्यन्ते । व्यापप्रे न कदाचिदपि सहसा गुरुषु कार्यारम्भेषु ऊहापोहकुशलोऽप्यनभिमन्त्र्य गरिष्ठैः गोष्ठीषु । तदवश्यकर्तव्याकरणमकर्तव्यकरणं मध्ये व्यामुह्य विरमणं समारब्धे कर्मण्यभिमन्त्रणं स्तोकफलार्थमतिमहदारम्भणमेवमादयो दोषाः प्रहास्यतापादकाः नैवाजनिषत । आत्मनः कर्मणः वैरिणः सहकारिणां

च संप्रधार्यैव बलाबलं समभिषेणयांबभूवुषा सहस्रकृत्वः समन्वभावि विजयलक्ष्मीस्वयंग्रहाश्लेषः समराङ्गणे। स्वसुखमनभिलष्य निजभुजबलासादितेन संग्रामफलेन समग्रेणाप्यन्ततः प्रजाभिप्रायेणैव (गामिना) बभूवे। धनायापीडितेषु दानम्, *शीतकेषु परैर्नियुध्य श्रान्तेषु च साम, बलवत्सहायसंपन्नेषु स्वपक्षेण कथमप्यसंयोज्यमानेषु भेदम्, एभिरजय्येषु च दण्डं प्रायुङ्क्त। आयापेक्षया नाधिकमवकाशं ददौ व्ययस्य। अल्पाये हि व्यये राज्ञां संपन्मूलाया राज्यस्थितेः क्रमशो नाशे वचसामविषया विपत्तयः प्रादुःष्युः। अभिषिषेणयिषंश्च देशकालौ विशेषतः प्रतीक्षांचक्रे। तयोर्विरोधे हि पराक्रमोऽप्यमेयो नियतमश्नुवीत वैफल्यम्। जीयन्ते हि बलिनोऽप्युलूका मतङ्गजाश्च दुर्बलैः काकैर्नक्रैश्चाहनि सलिले च। परीक्ष्यैव प्रमाणैः, कामादिभिः षड्भिः आलस्यविस्मरणप्रमादैश्च दोषैरस्पृष्टान्ह्रीणांश्च निषिद्धाचरणेषु बहुश्रुतान्वर्षीयसः बान्धवानेव मन्त्रिणोऽवृणीत; न त्वतादृशान्पुरस्कृत्य केवलं मैत्रीम्। अकुलस्पर्शिनो ह्यपजिहीर्षन्तः राज्यतन्त्रेषु भृशमुदासीनाः लोकापवादादभीरवः क्रमेण निर्मथ्नीयुरपि राष्ट्रम्। विश्वसिति स्म काममात्मना समधिकृतान्। अशोधितस्याधिकारादपि जनयेदनर्थबहुलं समधिकृतेष्वविश्वासः प्रभूणाम्। न्ययुज्यन्त च स्वस्वोचितेषु कर्मस्वधिकार्याः विमर्शनपुरःसरं अनेनायमिदं कुर्यादिति। निर्व्याजप्रेमसंपन्नानजस्रमनुरञ्जयांबभूव त्यागेन मधुरवचनेन च बान्धवजनान्। यदैश्वर्यमसंभुज्यमानं बन्धुभिरुद्भिन्नकूलकासारनीरवत्प्रणश्यति। अकारणेन पूर्वं विश्लिष्य पुनः संशिश्लिक्षन्तमपरीक्ष्य न स्व्यकरोद्बान्धवमपि। जातुचिन्न प्रसस्मार (प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः) कृत्यमैश्वर्यमदेन वैषयिकानन्दभूम्ना वा। सर्वसाधारणी हि विस्मृतिर्विहन्ति कीर्तिं याच्ञेव प्रज्ञाम्। विस्मरणशीलस्य राज्ञः संपदा किं प्रयोजनं वनगिरिदुर्गवर्गैरिव भीरोः। तुलादण्डवत्प्रतिपन्नः साम्यावस्थाम्, विचार्य न्यायं यथापराधमदण्डयद्दण्ड्यान्। अवध्यस्य वधे हि सह नृपेण राष्ट्रमुच्छिद्येत। वध्यस्यावधे तु मल्लिकाभिवृद्धिः स्नुहिनेव प्रजाक्षेमस्तेन प्रतिरुध्येत। नृशंसादपि सहस्रगुणं निकृष्यते धनायया नयमुज्झिहानो नरपतिः। नयव्यतिक्रमे राज्ञां गावो न दुहीरन्, जह्युर्द्विजातयः कर्मषट्कम्, हूयेरन्न हवींष्युषर्बुधे। अतर्पिताश्च देवा न वर्षेयुः, अनावृष्ट्या चौरादिना च राष्ट्रस्य महान्प्रादुःष्यादवसायः। समूलघातं निघ्नन्ति व्यथितसज्जनाश्रुशस्त्राणि दुर्नृपतिम्। मित्राणां वचनं न न्यषेधीत्। वेदानां स्वरसंपत्तिरिव राज्ञां दाक्षिण्यसंपत्तिरावश्यिकी। कालविपर्ययेण स्वविषये सुहृद्भिराचरितमाज्ञानिक्रमपराधमक्षमत। मित्रैर्दीयमानमुपभुज्यापि विषं पुनस्तत्प्रीतिमेव संपिपादयिषन्तो महान्तो ह्यनर्घशीला महीयन्ते। तत्र तत्र विप्रवणिग्वेषेण, दुष्प्रवेशप्रदेशेषु यतिवेषेण च प्रविश्य, द्वेष्योदासीनमित्रबान्धवानां साध्वसाधु चरितं वचनं च विजानताम्, संदिहानैः परैर्निपीडितानामप्यात्मानं कथमप्यप्रकाशयतां चाराणां मुखेन प्रत्यहमबोधि वार्ताः सर्वाः। चारा अपि यथासामर्थ्यं एकान्त एव सममान्यन्त न प्रकाशम्। चारचक्षुरवगतसमग्रवृत्तान्तः

* शीतकेषु = अलसेषु

कैर्मस्वशिथिलमनाः समुदयुङ्क्त तत्कालकर्तव्येषु । नाजीगणदाफलोत्पादमुद्युञ्जानः प्रत्यूहपरंपरामान्वालिकीम् । हन्तुमुद्यतो हि मायन्द्विपः सोढ्वापि सुतीक्ष्णशराभिघातवेदनामरिष्वपराक्रममाणो न निवर्तते ॥

शक्त्या मत्या धृत्या श्रिया वाऽन्यैः किं फलमुद्योगविरहे ? अपेक्ष्य सर्वसत्वान्समधिकशारीरबलसंपन्नोऽपि, समुज्ज्वलन्नपि तीक्ष्णतरदन्ताभ्यामनुद्युञ्जानो मतङ्गजः शार्दूलाद्बिभेति । यावानुद्योगस्तावानुच्छ्रायः । नीरानुसारी हि सारसदलानां द्राघिमा भवति । तिरश्चकार कीर्तिप्रदीपिकानिर्वापकमालस्याख्यमन्धं तमः सुदूरतः । हन्त ! स्वयं मरणशीला अपि अचिरान्मुमूर्षेव इवालस्यं दीर्घसूत्रतां विस्मरणं निद्रां चाद्रियन्ते मर्त्याः । *उष्णक एव प्रभवति कुलपौरुषगतमपनेतुं कलङ्कम् । अनलसो हि नरपालस्त्रिविक्रमाक्रान्तमखिलमपि भुवनतलं भर्तुमीष्टतरामनायासेन ॥

अस्यैवमगणितकल्याणगुणैकनिकेतनस्य साकेतनाथस्य, समुचितसाधनसमयोपायापायनिरसनविशिष्टकर्मस्वरूपाभिज्ञाः कर्माचरणेषु व्यवस्थिताः प्रजारक्षणे जागरूकाः नयदर्शनोक्तविधिनिषेधेषु परिणतप्रज्ञाः अनारतमशिथिलप्रयत्नाः सन्धिविग्रहयोः कुशलाः विविधोपायेषु सुशकानुष्ठानमेकं निर्धार्य कार्यनिर्वर्तनप्रकारमभिजानन्तः, सन्धिविग्रहयोः पात्रविशेषमवधार्य ईदृशेषु सन्धिरीदृशेषु विग्रह इति निष्कृष्य राज्ञे निवेदयन्तः, नैसर्गिकप्रतिभासहकृतसकलदर्शनार्थज्ञानसंपन्नाः लोकयात्राऽविरोधेनैव कर्म शास्त्रीयमपि प्रवर्तयन्तः, वचनमनादृत्य परमार्थविदाम्, मोहाद्विपरीतवादिनमप्यसंत्यज्य स्वामिनं पुमर्थमेव तस्य क्रियासमभिहारेण प्रतिपिपादयिषन्तः, निःसंख्यानां राज्ञो विपदां निदानं स्वप्रमादं कथमपि परिजिहीर्षन्तः मधुराभिभाषणेन जगदखिलमपि स्वायत्तीकुर्वाणाः, असकृच्छ्रावितानामप्यभिजनयत्पौनःपुन्येन शुश्रूषाम्, आवर्जयच्छत्रूणामपि चेतांसि, शब्ददोषैरस्पृष्टं कदाऽप्यबाधितं सत्प्रतिपक्षादिभिः सूत्रप्रायं फलवदनेकार्थप्रत्यायनसमर्थं श्रवणमनोहरं च वचनं प्रयुञ्जानाः, सन्तमपि परोक्तिषु दोषमविगणय्य फलमेव समाददानाः, कीर्त्या सह पुरुषार्थमजनयद्भ्यः कर्मभ्यः प्रयत्नेन निवर्तमानाः, पश्चात्तापदायिनीः क्रियाः कथमप्यनारभमाणाः, मनागप्यनाकलय्य शारीरमायासं निरस्य प्रत्यूहपरंपरां मनोदार्ढ्येन कर्मसु समुचितेषु प्रवर्तमानाः, अर्थोपकरणकालदेशकर्मणां स्वपरपक्षसाधारणानां निश्चित्यैव बलाबलं कर्म प्रारिप्समानाः दुर्बलेषु दण्डं त्रीनुपायानितरेषु च प्रयुयुक्षमाणाः, गजेन गजान्तरमिवैकैककर्मसमाचरणेन कृत्यान्तरफलमप्यादित्समानाः, भीत्या व्याकुलीभवन्त्यां प्रकृतौ बलिभिरभिषेणयद्भिर्मानिवन्तोऽपि सन्धित्सवः मन्त्रिशिरोमणयः समासांचक्रिरे ॥

मन्त्रिसत्तमाश्चैते राजानमत्यभिगन्तारोऽनभिगन्तारश्च न बभूवुः । अभिगमे हि सार्वदिके

---

* उष्णकः = शीघ्रकारी

विविधकृत्याविक्षिप्तचेतस्कतया राज्ञाऽवज्ञायेरन् । अनभिगमे च न प्रसिद्ध्येत्फलम् । अभीप्सितं राज्ञो यद्व्यजहुस्तत्र लिप्साम् । राज्ञः समक्षं परकर्णान्तिके भाषणं परमुखावलोकेन हासं च पर्यहार्षुः । विज्ञाय समयमिङ्गितं च राज्ञः अद्वेष्यमनल्पफलं च करणीयं श्रवणमधुरेण, अभिधेयेन गुरुणा, लघुना चाभिधानेन वचनेन व्यजिज्ञपन् । अपर्यनुयुक्ता अपि राज्ञे हितान्यब्रुवत न तु विपरीतानि निर्बन्धिता अपि । बहुमानिता अपि राज्ञा, संस्तुता अपि चिरस्य, तदनभिमते कर्मण्यात्मनोऽनुचिते नितरां जिह्रयांबभूवुः । प्रथन्तेतरां स्म पारिषद्यहृदयानुरञ्जने भावगभीरैर्विशुद्धशब्दैर्वचोविलासैः । नैव बिभयांबभूवुः प्रत्याययितुमभिमतमर्थं सामाजिकेभ्यः ॥

सन्धिविग्रहार्थं राजान्तरोपगामिनो द्विविधा अपि दूताः बन्धुषु दधानाः प्रेम निर्व्याजं जन्मना साचिव्योचितमलंकुर्वाणाः कुलममलं स्पृहणीयतरया प्रकृत्या भूपानामभिमताः अक्षीणस्वामिपक्षविश्वासाः सन्ततमन्विच्छन्तः स्वामिने हितं वाच्यावाच्ये बुद्ध्या विनिश्चित्य प्रतीपभूपसन्निधावावश्यकमभिधातुं धैर्येण पटीयांसः समुदलसन् ॥

तत्र स्वैराभिधायिनस्तु दूताः सचिवानपेक्ष्य नीतिशास्त्रेषु नदीष्णाः शतगुणम्, नैसर्गिक्या प्रतिभया, सकलवशीकरणनिपुणेन रूपेण, मीमांसितसमग्रसद्दर्शनार्थतत्त्वविज्ञानेन, बहुभ्यो बहुधा बहुश्रवणेन च बहु माननीयाः, प्रतिनृपतिषु कारणमुखेनैव कार्यजातं प्रतिपादयन्तः तदनभिमतमपि कृत्यमभिमतमिव निजोक्तिचतुरिम्णा ग्राहयित्वा स्वाभिलषितं साधयन्तः, क्रूरदृष्टीनपि तानविगणय्य तत्तत्कालदेशसमुचितकृत्यानिर्वर्तनव्यग्राः तेषामवस्थाम्, कालदेशौ च वक्तव्यांशसमुचितौ विशेषतः प्रसमीक्षमाणा व्यराजन्त ॥

अभिहितान्वभिधायिनस्तु दूताः अर्थकामाभ्यामविपर्यसनीयस्वभावाः, परेषां सचिवैर्मैत्रीमाकलयन्तः, हृदयदार्ढ्यमतितरामाबिभ्रतः, भीत्या प्रत्यर्थिभूपेष्वप्रयुञ्जानाः कथमपि नीचां वाचम्, तृणीकृत्यापि जीवितापायं स्वामिकार्यनिर्वहणप्रवणा बभूवुस्तराम् ॥

तानतान — उत्सहमान ॥
तनातानन — गृहीतव्रत ॥
तनानातना — विनिद्रीभवत् । वितन्द्रीभवत् ॥
तानानतान — दत्तावधान । सन्नह्यमान । चातुर्यशालि । चातुर्यधुर्य ॥
तननतान — अभिनिविष्ट ॥
तनानतानातन — विमुक्ततन्द्रीभर ॥
तनतनतानन — प्रकटितकौशल । परिचितपाटव ॥
तननातानान — अजहच्चातुर्य ॥
तननतनन — दृढपरिकर ॥

इति समर्थनामानि ॥

अथाभिलाषनामानि ॥

ता — तृट् ।
तान — काम । इष्ट । इष्टि । राग ॥
ताना — वाञ्छा । कांक्षा । ईहा । इच्छा । काम्या । आशा ॥
तन — रस ॥
तना — स्पृहा ॥
तानना — प्रार्थना ॥
तानन — लालस । वाञ्छित । कांक्षित । ईप्सित । ईहित ॥
तनान — अभीष्ट ॥
तनातन — मनोरथ । समीहित । अभीप्सित ॥
तनतन — अभिमत ॥
तनतनन — अभिलषित ॥

इत्यभिलाषनामानि ॥

अथ पूरणनामानि ॥

तान — अर्ध । पूर्ति ॥
तन — फल ॥
तानन — पूरण ॥
तनतान — अभिपूर्ति । परिपूर्ति ॥

तनतानन — अभिपूरण । परिपूरण ॥
तनन — घटन ॥
तानातन — सम्पादन । आपादन । उत्पादन ॥
तानतन — निर्वहण । सङ्घटन । संग्रथन ॥
तानन — साधन । पोषण ॥
तननातनन — सफलीकरण ॥
तनान — विधान ॥
तानतान — संविधान ॥
तानान — सन्धान ॥

इति पूरणनामानि ॥

अथ दाननामानि ॥

विश्राणनं वितरणमित्यादि ॥

तान — दान ॥
तानन — स्पर्शन । अर्पण । अंहति ॥
तनान — प्रदान ॥
तानातन — विश्राणन ॥
तनतन — वितरण ॥
तनातन — समर्पण ॥

इति दाननामानि ॥

अथ कल्पतरुनामानि ॥

पञ्चैते देवतरव इत्यादि ॥

अमरा निर्जरा देवाः, इन्द्रो मरुत्वान्मघवा, स्युर्वदान्यस्थूललक्ष इत्यादि । कल्प । मन्दार । सन्तान । पारिजात । हरिचन्दन । दिव्य । सौवर्ग । अमर । वैबुध । दैविषद । ऐन्द्र । पौरन्दर । पौरुहूत । माघवत । शातमख । माहेन्द्र । शातक्रतव ॥ वृक्षो महीरुहश्शाखीत्यादि । भूर्भूमिरचलानन्तेत्यादि । जा । रुट् । जात । रुह ॥

तानान — मन्दार । कल्पद्रु । सन्तान । देवद्रु ॥

तानन — स्वस्तरु । स्वर्द्रुम ॥
तनान — सुरद्रु ॥
तनन — द्युतरु ॥
तनातान — सुपर्वद्रु । वदान्यद्रु ॥
तनाताना — सुरक्ष्मारुट् । सुरोर्वीरुट् ॥
तानतान — कल्पवृक्ष । कल्पशाखि । कल्पसाल । कल्पपू[भू]ज । दिव्यशाखि । देवसाल । निर्जरद्रु । खेचरद्रु । स्वर्गशाखि । वासवद्रु । पारिजात ॥
तानताना — कल्पभूरुट् । दिव्यभूरुट् । स्वर्गभूरुट् ॥
तानातन — कल्पद्रुम । दिव्यद्रुम । देवद्रुम । स्वर्गद्रुम । सन्तानक । मन्दारक ॥
तानातना — स्वर्भूमिरुट् ॥
तानतन — कल्पतरु । देवतरु । दिव्यतरु । स्वर्गतरु । नाकतरु । स्वर्विटपि ॥
तानतना — स्वःक्षितिरुट् ॥
तनातन — सुरद्रुम । मरुत्तरु । वियत्तरु । नभस्तरु । मरुन्नग ॥
तनतान — सुरसाल । सुरशाखि । सुरभूज । अमरद्रु । विबुधद्रु । त्रिदशद्रु । त्रिदिवद्रु । मघवद्रु ॥
तनताना — सुरभूरुट् ॥
तानातान — गीर्वाणद्रु । स्वर्भूजात । सन्तानद्रु । मन्दारद्रु । सुत्रामद्रु ॥
तानाताना — कल्पक्ष्मारुट् । कल्पोर्वीरुट् । दिव्यक्ष्मारुट् । स्वर्भूमीरुट् ॥
तनानातान — मरुद्भूजात । सुरक्षोणीज ॥
तनानाताना — सुपर्वक्ष्मारुट् । सुपर्वोर्वीरुट् । मरुद्भूमीरुट् । बलारिक्ष्मारुट् ॥
तनानातन — सुपर्वद्रुम । अमर्त्यद्रुम । निलिम्पद्रुम । वदान्यद्रुम । पलाशिद्रुम । महेन्द्रद्रुम । सुरेन्द्रद्रुम ॥
तनानातना — सुरक्षोणिरुट् । मरुद्भूमिरुट् ॥
ताननातान — कल्पभूजात । देवभूजात ॥
ताननाताना — कल्पभूमीरुट् । निर्जरक्ष्मारुट् ॥
ताननातन — कल्पभूरुह । कल्पपादप । दिव्यभूरुह । दिव्यपादप । स्वर्गभूरुह । स्वर्गपादप । नाकभूरुह । नाकपादप । निर्जरद्रुम । खेचरद्रुम । नन्दनद्रुम । पारिजातक । स्वर्महीरुह ॥

तानननातना — कल्पभूमिरुट् । दिव्यभूमिरुट् । देवभूमिरुट् । स्वर्गभूमिरुट् । इन्द्रभूमिरुट् ॥

तानानतान — सन्तानशाखि । मन्दारशाखि । कल्पावनीज ॥

तानानताना — मन्दारभूरुट् । सन्तानभूरुट् । कल्पावनीरुट् । सुत्रामभूरुट् । सौवर्गभूरुट् ॥

तानानतन — मन्दारतरु । सन्तानतरु । सौवर्गतरु । सुत्रामतरु ॥

तानतनाना — कल्पमहीरुट् । दिव्यमहीरुट् । देवमहीरुट् । खेटमहीरुट् । लेखमहीरुट् । स्वर्गमहीरुट् । नाकमहीरुट् । इन्द्रमहीरुट् । निर्जरभूरुट् । खेचरभूरुट् । द्योचरभूरुट् । वासवभूरुट् । नन्दनभूरुट् ॥

तानतनन — कल्पविटपि । दिव्यविटपि । देवविटपि । स्वर्गविटपि । लेखविटपि । खेटविटपि । निर्जरतरु । खेचरतरु । द्योचरतरु । वासवतरु । नन्दनतरु ॥

तनानतान — सुपर्वशाखि । सुरेन्द्रशाखि । बलारिशाखि । महेन्द्रशाखि । वदान्यशाखि । सुरावनीज । सुराधिपद्रु । पुरन्दरद्रु ॥

तनानताना — सुपर्वभूरुट् । अमर्त्यभूरुट् । निलिम्पभूरुट् । वदान्यभूरुट् । सुरावनीरुट् ॥

तनानतन — सुपर्वतरु । अमर्त्यतरु । निलिम्पतरु । वदान्यतरु । सुरेन्द्रतरु । महेन्द्रतरु । बलारितरु ॥

तनानतना — सुरावनिरुट् ॥

तननातान — सुरभूजात । अनिमेषद्रु । पुरुहूतद्रु ॥

तननाताना — सुरभूमिरुट् । अमरक्ष्मारुट् । अमरोर्वीरुट् । विबुधोर्वीरुट् । त्रिदशोर्वीरुट् । द्युचरोर्वीरुट् । खचरोर्वीरुट् । त्रिदिवोर्वीरुट् ॥

तनतानन — सुरभूरुह । सुरपादप । अमरद्रुम । त्रिदशद्रुम । बलभित्तरु । बलभिद्द्रुम । त्रिदिवद्रुम । गगनद्रुम । मघवत्तरु । मघवद्रुम ॥

तनतानना — सुरभूमिरुट् ॥

तानानातान — स्वर्गक्षोणीज । नाकौकरशाखि ॥

तानानाताना — कल्पक्षोणीरुट् । सन्तानक्ष्मारुट् । मन्दारोर्वीरुट् । गीर्वाणोर्वीरुट् ॥

तानानातन — मन्दारद्रुम । सन्तानद्रुम । कल्पोर्वीरुह । कल्पक्ष्मारुह । गीर्वाणद्रुम । सौवर्गद्रुम । सुत्रामद्रुम । नाकौकस्तरु ॥

तानानातना — कल्पक्षोणिरुट् । दिव्यक्षोणिरुट् । देवक्षोणिरुट् ॥

तननतान — अमरशाखि । अमरसाल । अमरभूज । विबुधभूज । त्रिदशभूज । सुरपभूज । दिविचरद्रु । मघवशाखि ॥

तननताना — अमरभूरुट् । विबुधभूरुट् । त्रिदशभूरुट् । सुरमहीरुट् ।।
तननतन — अमरतरु । विबुधतरु । त्रिदशतरु । त्रिदिवतरु । मघवतरु ।।
तननतना — सुरमहिरुट् ।।
तनानातनाना — सुपर्वक्ष्मारुट् । बलारातिभूरुट् ।।
तनानातानना — सुपर्वक्षोणिरुट् । वदान्यक्षोणिरुट् ।।
तनानातानान — सुपर्वोर्वीजात ।।
तनानातानन — सुपर्वोर्वीरुह । सुरक्षोणीरुह । वदान्यक्ष्मारुह ।।
तनातानतान — वलारातिशाखि ।।
तनानातनना — वदान्यक्षितिरुट् ।।
तानतानातान — दिव्यभूमीजात । कल्पभूमीजात ।।
ताननातानन — कल्पभूमीरुह । नन्दनक्ष्मारुह ।।
तानतानतान — कल्पभूमिजात ।।
ताननातनना — नन्दनक्षितिरुट् ।।
ताननातानाना — नन्दनक्षोणीरुट् ।।
ताननातनन — कल्पभूमिरुह । नाकलोकतरु ।।
तानानतनाना — सन्तानमहीरुट् । मन्दारमहीरुट् । बृन्दारकभूरुट् ।।
तानानतानना — गीर्वाणभूमिरुट् । सन्तानभूमिरुट् । मन्दारभूमिरुट् ।।
तानानतानान — मन्दारभूजात । सन्तानभूजात । गीर्वाणभूजात ।।
तानानतानन — सन्तानभूरुह । मन्दारपादप । कल्पावनीरुह । स्वर्लोकपादप । पाकारिभूरुह । सौवर्गभूरुह । वैमानिकद्रुम ।।
तानानतनान — वैमानिकशाखि । वैमानिकसाल । वैमानिकभूज । मन्दारमहीज ।।
तानानतनना — मन्दारमहीरुट् ।।
तानानतानाना — मन्दारभूमीरुट् । सन्तानभूमीरुट् । गीर्वाणभूमीरुट् ।।
तानानतनन — कल्पावनिरुह । वैमानिकतरु । सन्तानकतरु ।।
ताननतनाना — निर्जरमहीरुट् । खेचरमहीरुट् । कल्पधरणीरुट् । जम्भरिपुभूरुट् ।।
ताननतानना — नन्दनभूमिरुट् ।।
ताननतानान — नन्दनभूजात । कल्पमहीजात ।।
ताननतानन — कल्पमहीरुह । नन्दनभूरुह । नन्दनपादप ।।

ताननतनान — नन्दनमहीज । अम्बरचरद्रु ॥
ताननतनना — नन्दनमहिरुट् ॥
ताननतानाना — नन्दनभूमीरुट् ॥
ताननतनन — कल्पमहिरुह । जम्भरिपुतरु ॥
तनानतनाना — वदान्यमहीरुट् । सुपर्वमहीरुट् । पुरन्दरभूरुट् ॥
तनानतानना — वदान्यभूमिरुट् । अमर्त्यभूमिरुट् । निलिम्पभूमिरुट् । सुरेन्द्रभूमिरुट् । महेन्द्रभूमिरुट् । वलारिभूमिरुट् ॥
तनानतानान — वदान्यभूजात । सुरावनीजात । वलद्विषत्साल ॥
तनानतानन — वदान्यभूरुह । वदान्यपादप । अमर्त्यभूरुह । अमर्त्यपादप । निलिम्पभूरुह । निलिम्पपादप । वलारिभूरुह । वलारिपादप । त्रिविष्टपद्रुम । वलद्विषद्रुम ॥
तनानतनान — नभश्चरसाल । वियच्चरसाल ॥
तनानतनना — वदान्यमहिरुट् ॥
तनानतानाना — वदान्यभूमीरुट् ॥
तनानतनन — सुरेन्द्रविटपि । सुरावनिरुह । सुरक्षितिरुह । पुरन्दरतरु ॥
तननातनाना — वलभिन्महीरुट् । दिविषन्महीरुट् । वलवैरिभूरुट् । सुरलोकभूरुट् ॥
तननातानना — वलभिद्भूमिरुट् । दिविषद्भूमिरुट् ॥
तननातानान — मघवोद्यानद्रु । वलभिद्भूजात ॥
तननातानन — सुरलोकद्रुम । अमरेन्द्रद्रुम । वलभिद्भूरुह । दिविषत्पादप । सुरभूमीरुह ॥
तनतानतान — सुरलोकशाखि । अमरेन्द्रसाल । वलवैरिसाल । वलशासनद्रु । मघवन्महीज ॥
तननातनना — वलभिन्महिरुट् ॥
तननातानाना — अमरक्षोणीरुट् । मघवक्षोणीरुट् । वलभिद्भूमीरुट् ॥
तननातनन — सुरभूमिरुह । वलभिद्विटपि । सुरलोकतरु ॥
तानानातनाना — सन्तानक्ष्मारुट् । मन्दारावनीरुट् । स्वर्लोकावनीरुट् । सौवर्गावनीरुट् । पाकारातिभूरुट् ॥
तानानातानना — पाकद्विड्भूमिरुट् । स्वर्लोकक्षोणिरुट् ॥
तानातानातान — कल्पक्षोणीजात । मन्दारोर्वीजात । गीर्वाणक्ष्माजात ॥
तानातानातन — कल्पक्षोणीरुह । पाकारातिद्रुम । शक्रक्रीडाद्रुम ॥

तानातानतान — जम्भारातिशाखि ॥
तानातानतना — मन्दारक्षितिरुट् ॥
तानातानाताना— मन्दारक्षोणीरुट् । गीर्वाणक्षोणीरुट् ॥
तानातानतन — कल्पक्षोणिरुह । दिव्यक्षोणिरुह ॥
तनतनताना — अमरमहीरुट् । सुरधरणीरुट् । दिविचरभूरुट् ॥
तनतनातना — अमरभूमिरुट् ॥
तनतनातान — अमरभूजात । नमुचिभित्साल । सुरमहीजात ॥
तननतानन — अमरभूरुह । दिविचरद्रुम । सुरमहीरुह ॥
तनतनतान — दिविचरशाखि । सुरवरसाल । वलमथनद्रु ॥
तननतनना — अमरमहिरुट् । सुरधरणिरुट् ॥
तनतनाताना — विबुधभूमीरुट् । वलभिदुर्वीरुट् । दिविचरक्ष्मारुट् ॥
तनतनतन — सुरवरतरु । दिविचरतरु ॥
ताननतनातन — कल्पधरणीरुह ॥
तनानतानातन — वदान्यभूमीरुह ॥
तानातनतानतानन—वैमानिकलोकभूरुह ॥
तननातानानतानतानन — वलभिद्वैभवलांछनद्रुम ॥
तनतनतानातनानतानतन— वितरणविद्याधुरीणभूमिरुह ॥
तानानातानतानातनतनतनन— पौलोमीप्राणनाथप्रमदवनतरु ॥

इति कल्पतरुनामानि ॥

உழவர்களைப்பற்றிய கல்வெட்டு.

(கோவை கிழார்)

தென் ஆர்க்காடு வட்டத்தில் திருக்கோயிலூர் என்ற திவ்ய தேசம் பெண்ணை நதியின் வடபுறத்தில் இருக்கின்றது. அவ்விடத்துக் கீழையூரில் வீர ட்டானேசுவரர் என்ற புகழ் பெற்ற சிவாலயம் இருக்கின்றது. மேலையூரில் திரு விக்ரமப் பெருமாள் என்ற திருமால் கோயில் இருக்கின்றது. இக்கோயில் பண் டைப் பெருமை வாய்ந்த கோயில். இங்கேதான் பூதன், பேய், பொய்கை என்ற முதல் ஆழ்வார்கள் சந்தித்து எம்பெருமானுடைய திருவருளைப் பெற்றார்கள். இப்பெருமை வாய்ந்த ஊரின் பெயர் **திருக்கோவலூர்** ஆகும். இது மெய்ப் பொருள் நாயனர் என்ற மன்னரின் தலைநகராக இருந்தது. மேலும், இது மலாடு என்ற மலைநாட்டிற்குத் தலைநகராக இருந்தது. இப்பெருமாள் கோயிலிலே பல கல்வெட்டுக்கள் இருக்கின்றன. அக் கல்வெட்டுக்களின்படி இந்த நாட்டினுடைய பெயர் **மலாடான ஜன நாத வள நாடு** என்றும், உள் நாட்டின் பெயர் **குறுக்கை கூற்றம்** என்றும், ஊரின் பெயர் **திருக்கோவலூர்** ஆன **மதுராந்தக சதுர்வேதி மங்கலம்** என்றும், பெருமாளின் பெயர் **திருவிடைகழி ஆழ்வார்** என்றும் கூறப் பட்டுள்ளன. இப்பெயர்கள் ஆயிரம் ஆண்டுகளுக்கு முன் சோழர்கள் காலத் தில் வழங்கி வந்த பெயர்களென்று அறிய வேண்டும். மற்றொரு கல் வெட்டில் 'மிலாடாகிய ஜனநாத வளநாட்டுத் திருக்கோவலூர் எழுபத்தென்பது நாட்டு பதினெண் பூமி சித்திர மேழி விண்ணகரான திருவிடைகழி' என்று கூறப்பட்டு ள்ளது. இப்பண்டைய பெயர்கள் எவ்வளவு அழகாக அமைந்திருக்கின்றன !

இந்தப் பெருமாள் கோயிலில் இரண்டாம் சுற்றுலை (பிராகாரம்) வடபுறச் சுவரில் ஒரு அருமையான கல்வெட்டு பொறிக்கப் பெற்றிருக்கின்றது. அதில் நிலமகளின் மக்களாகிய உழவர்கள் பெருமையை எடுத்துக் கூறும் ஒரு அழகிய செய்யுட் பகுதி ஒன்று இருக்கின்றது. அது சிறந்த கருத்துக்களைக் கொண்டிருப் பதினல் அதனை உள்ளவாறு அடி பிரித்து எழுதுவோம்.

" பூமி தேவிக்கு மக்களாகி நிகழ்
செந்தமிழ் வடகலை தெரிந்துணர்ந்து
நீதி கேட்டு நிபுணராகி
நறுமலர் வாடாத திருமகள் புதல்வர்
எத்திசைக்கும் விளக்காகி இன்சொல்லாலினிதளித்து
வன்சொல்லால் மறங்கடிந்து சதுசாகர பரிமண்டலத்து
சந்திரா தித்த வரையினி தோங்கி
வாதராசன் காற்ற சைப்ப வருணராசன் நீர் தெளிப்ப
தேவராசன் திசை விளக்க
எத்திசை மகளிரு மினிது வீற் றிருப்பத்

"தெங்கும் பலாவும் தேமாஞ் சோலையும்
வாழையுங் கமுகும் வளர் கொடி முல்லையும்
பூவையுங் கிள்ளையும் பொலி வொடுங் கெழுமி
வாட்ட மின்றிக் கூட்டம் பெருகி
அறம் வளரக் கலி மெலியப்
புகழ் பெருகப் பகை பணியத்
திசை யனைத்தும் செவிடு படாமல் செங்கோல் முன்னுகவும்
சித்திர மேழியே தெய்வ மாகவும்
செம்பொற் பசும்பையே வலிமை யாகவும்
கமையினெடுங் கருணை யெய்திச்
சமய தர்ம மினிது நடாத்தி நிகழா நின்ற
உத்தம நீதி யுயர் பெருங் கீர்த்தி
முத்தமிழ் மாலை முழுவது முணர்ந்த
சித்திர மேழிப் பெரிய நாட்டோர்"

இந்தச் செய்யுட் பகுதி ஒரு அழகிய அகவற் பாவால் அமைக்கப் பெற்றிருக்கின்றது. இந்த தமிழ்ப் பகுதிக்கு முன்னர் ஒரு சிறிய வடமொழிப் பகுதியும் உண்டு. அதற்குப் பின்னர் ஒரு உரை நடைப் பகுதியிருக்கின்றது. அவைகளைப் பற்றிப் பின்னர் எழுதுவோம். உரை நடைப் பகுதி முடிவு பெருமல் நின்று கிடக்கின்றது.

செய்யுட் பகுதியில் அந்த நாட்டின் குடிகளாகிய உழவர் பெருமக்களின் பெருமை நன்கு எடுத்துக் காட்டப்பட்டுள்ளது. இச் செய்யுளின் ஆக்கியோன் பெயர் எழுதப்படவில்லை. அப் புலவர் பெருமகன் மிகச் சிறந்த புலமை வாய்ந்தவராக இருக்கவேண்டும். உழவர்களை பூமி தேவிக்கு அதாவது நிலத்திற்கு மக்களாக உரைத்திருக்கும் கருத்து மிகவும் அழகானது. அவர்கள் செந்தமிழ் வடமொழி இரண்டும் உணர்ந்தவர்களாகி நீதி தெரிந்த நிபுணர்களாகிச் செல்வத்தில் திகழ்ந்த மக்களாகி இருந்தனர் என்று புகழப்பட்டுள்ளார்கள். இக்காலத்தில் அப்படிப்பட்ட மக்களை நாம் பார்க்கின்றேமா ? நூற்றுக்குத் தொண்ணூறு பேர் எழுத்து வாசனை இல்லாதவர்களாகி இருக்கும் இந்நாளில் வடமொழி தென்மொழி இரண்டையும் கற்று நீதியும் அறிந்தவர்களாகி உழவர் சமுதாயம் இருந்தது என்ருல், அது ஒரு கனவா ! நனவா ! என்றல்லவோ எண்ண வேண்டும்.

இனி, அந்தக் காலத்து உழவர் சமுதாயம் எவ்வாறு திகழ்ந்திருந்தது என்று செய்யுள் இயற்றிய புலவர் மேலும் கூறுகின்ருர். உழவர்கள் எல்லாத் திசைகளிலும் ஒளி வீசும் அறிவுச்சுடர் போல விளங்கி மக்களிடம் இனிய சொல் கூறி இன்பத்தை அவர்களுக்கு அளித்து, கொடிய தன்மையைக் கடுஞ்சொல்லால்

போக்கடித்து உயிர்களுக்குச் சிறந்த சேவை புரிவார்களாம். அவ்வாறு வாழ்க்கையில் சூரிய சந்திரர் இருக்கும் வரையில் இனிமை ஓங்கத் தென்றல் காற்று வீச நல்ல மழை பொழிய மேகங்கள் வானில் குவியப் பெண்பாலர்கள் இனிமையுடன் வாழ நாடெங்கும் செழிப்பு மிகுமாம். அவ்வாறு நிலம் செழித்திருக்கும் போது தென்னை, பலா, மா, வாழை கமுகு, கொடிமுல்லை எங்கும் ஓங்கி வளரப் புள்ளும் கிளியும் அவைகளில் சிறப்போடு அமர்ந்து வாட்டம் சிறிதுமின்றிக் கூட்டமாய்ப் பெருகுமாம். அந்நாளில் அறமானது வளரத் துன்பமானது போகப் புகழானது விரியப் பகைமை தொலைய எல்லா திக்குகளிலும் வீண் ஒலியின்றி அரசியல் நலம் புரக்கவும், உழவர்கள் சித்திர மேழிக் கோயிலையே தமது கடவுளாகப் போற்றியும் அவனிடத்து அன்பே தங்கள் வலிமையாகக் கொண்டும் எல்லா உயிர்களிடத்தும் பெருமையும் கருணையும் கொண்டு நமது சமயம் கூறும் அறங்களை நன்கு நடாத்துவர். இவ்வாறு அறங்களை நடத்தும்போது உயர்ந்த நீதியும் பெரும் புகழும்கொண்டு இயல் இசை நாடகம் என்னும் முத்தமிழிலும் உள்ள நூல்கள் முழுதும் உணர்ந்திருப்பர். அப்படிப்பட்ட பண்புகளைக் கொண்டவர்கள் சித்திர மேழிப் பெரும் நாட்டவர்கள் ஆவார்கள்.

இந்த அரிய கருத்துக்களைக்கொண்டிருப்பது தமிழ்ச் செய்யுட்பகுதியாகும். இதனால் நாட்டின் பெருமையை அந்நாட்டில் வசிக்கும் உழவர் பெருமக்களே எடுத்துக் காட்டினர். ஆகவே அக்காலத்து உழவர்மக்களுடைய உயர்ந்த பண்பாட்டை எவரே போற்றாமல் இருப்பர். இச் செய்யுளை இயற்றிய புலவர் ஒரு அற்புதமான கனவு உலகத்தை உண்டாக்கி உள்ளார். அவ்வுலக சமுதாயத்தை நாம் என்றைக்குக் காணப்போகின்றோம் ?

இப்படிப்பட்ட பெருமை பொருந்திய பண்பாட்டைக் கொண்ட உழவர்கள் வாழும் திருக்கோவலூர் சித்திரமேழி நாட்டவர்கள் தங்கள் பெருமாளுக்கு அறங்கள் செய்யாமல் இருப்பார்களா ? தங்கள் பெரிய கோயிலுக்கு ஏற்ப, அதற்குச் சிறந்த வழிபாட்டைச் செய்வார்கள் அல்லவா ? ஒரு நாள் உழவர்களெல்லாம் திருக்கோயிலிலே சபை கூடி ஆண்டுதோறும் ஏர் ஒன்றுக்குப் பதக்கு நெல்லும் ஆள் ஒன்றுக்குக் குறுணி நெல்லும் ஆக அளிப்பதாக ஒப்புக் கொண்டார்கள். அந்த ஒப்பந்தம் எந்தக் காலமும் ஓங்கி வளர்ந்து நடைபெற வேண்டுமென்று எண்ணி அந்தத் திருக்கோயிலில் கல் சுவரில் பதித்து வைத்தார்கள்.

இந்தக் கல் வெட்டைப் பதித்ததின் நோக்கம் என்னவென்று உணர வேண்டாமா ? பின் காலத்து மக்கள் இதனைப் படித்து அவர்களைப் போல் நடக்க வேண்டும் என்ற நோக்கம் அதில் காட்சியளிக்கிறதல்லவா ! நமது நாட்டு உழவர்கள் முன்னைய உழவர்கள் போன்று கல்வியிலும் ஒழுக்கத்திலும் புகழிலும் உயர்வார்களாக !

“திருச்சிற்றம்பலக் கோவையாரின் சரஸ்வதிமால் உரை ஆராய்ச்சி”

பண்டித S. முத்துரத்ன முதலியார், தமிழ்ப் பண்டிதர், சரஸ்வதி மால்.

ஆரணங் காணென்ப ரந்தணர் யோகியர் ஆகமத்தின்
காரணங் காணென்பர் காமுகர் காமநன் னூலிதென்பர்
ஏரணங் காணென்பர் எண்ணர் எழுத்தென்பர் இன்புலவோர்
சீரணங் காயசிற் றம்பலக் கோவையைச் செப்பிடினே.

இத்தெய்வ மறையாகிய கோவையாருக்கு உரை வரைந்தவருள் பேராசிரியர் ஒருவர். இவர் தொல்காப்பியம் பொருள் அதிகாரம் மெய்ப்பாட்டியல், உவமவியல், செய்யுளியல், மரபியல் ஆகிய நான்கு இயல்களுக்கும், எட்டுத்தொகையில் ஒன்றாகிய குறுந்தொகையில் 380 பாடல்களுக்கும், திருச்சிற்றம்பலக் கோவைக்கும், உரை எழுதி புகழ்பெற்றவர். இவர் செய்த கோவை உரையை இன்றைக்கு எண்பது ஆண்டுகட்கு முன்பு திரு. ஆறுமுக நாவலரால் வெளியிடப்பெற்றது.

இனிப் பேராசிரியர் வரைந்துள்ள உரைகளை உற்றுநோக்குவார்க்கு அவர் எனைத்து மாட்சிஉடையார் என்பது தெரிந்துகொள்ளலாகும்.

பண்டைச் சங்கத்து மூவகைத் தமிழ் இலக்கியங்களிலும், இலக்கணங்களிலும், இவர் உண்டு உமிழாதது ஒன்றுமில்லை என்பது திண்ணம். பிற்பட்ட நூல்களுமப்படியே. சொற்களுக்கு உண்மைப் பொருள் கண்டு எழுதுவதிலும், இலக்கணக் குறிப்புக்கள் விடாமல் எழுதுவதிலும், மிகச் சிறந்தவர் இவர். அளவிடற்கரிய அரும்பொருள் செறிந்து எதிர்ப்படும் தடைகளைத் தகர்த்துக்கொண்டு தேக்கெறிந்துவரும் காவிரியாற்று ஒழுக்கன்றி இவர் உரை ஒழுக்கிற்கு ஒப்புக் காண்பதற்கில்லை.

“பல்காற் பழகினும் தெரியா வுளவேல், தொல்காப்பியம் திருவள்ளுவர் கோவையார், மூன்றினும் முழங்கும்” என்று இலக்கணக் கொத்து நூலாரால் பாராட்டப் பெற்ற மூன்று கடல்களுள் இரண்டு இவர் கரைத்துக்குடித்து ஏப்பமிடப்பட்டன வெனின், இவர்க்கு ஓர் உவர்க்கடலை உண்டுமிழ்ந்த குறுமுனி ஒப்பாவது எப்படி? ஓரோவழி ஒப்புக்கூற வேண்டுமாயின் முன்னுள்ளோருள் நக்கீரரும் பின்னுள்ளவருள் ‘சிவஞான முனிவரும்’ தவிர வேறு யாரும் கூறுவதற்கில்லை. யாம் கூறியது இவ்வளவும் அவர்க்குப் பொருந்தியதே என்பதற்கு அவர் தம் இயற்பெயர் நிற்கப் பேராசிரியர் என்னும் அடையடுத்த சிறப்புப் பெயரே சான்றுபகரா நிற்கும்.

ஆதலின், இத்தகைய பேராவன்மைப் பேராசிரியர் உரை எழுதிச் செல்லுமிடத்து, **மால் உரை ஆசிரியரை** என்று உரைப்பாருமுளர், கூட்டி உரைப்பாருமுளர், பொருள் உரைப்பாருமுளர், என மூலத்தையும், உரையையும், சுட்டியும், தழுவியும், கூறியும், செல்வதைப் பல்விடத்துங்காண லாகும்.

இப்படிப் பேராசிரியரால் சுட்டிக் கூறும் உரை ஆசிரியர் எவர் என்பதை இற்றை நாள் வரை ஆராய்ச்சியாளர் எவர்க்கும் புலப்படவில்லை. இக்குறையை நீக்கி உதவியது ஸ்ரீ சரபோஜி மன்னரால் தொகுத்து மூலக்கருவூலமாய் விளங்கும் சரஸ்வதி மால் நூல் பெருங்கடலுள்ளிருந்து எடுத்து அண்மையில் வெளிப்படுத்திய திருச்சிற்றம்பலக் கோவையார் உரையாகும்.

இவர், சரஸ்வதி மால் உரையையும், பாடபேதத்தையும் சுட்டிக் கூறலால் காலத்தால் முற்பட்டவர் என்பது ஆராய்வாருக்குப் புலனாகும். இதனைப் பின்வரும் பகுதிகள் நன்கு தெளிவிக்கும். அவை வருமாறு :—

உரை ஆராய்ச்சி.

பேராசிரியர் உரை.	சரஸ்வதிமால் உரை.
8. பாடல் கல்வி உரைத்தல் "சொற்பால முதிவள்" "கடி தோட்ட களவகத்தே" கடியப்பட்ட தொகுதியையுடைய களவென்று உரைப்பினும் அமையும். "தோட்ட என்றது" தலைமகள் ஆயத்தையும், தன் இளையாரையும், "கடி தொட்டவென்பது பாடமாயின்" மணந்தொடங்கிய களவென்றுரைக்க.	8. "கடிதொட்ட களவகத்தே" காவலை நீங்கின களவகத்தே. 'தொட்ட' என்ற பாடம் பேரா சுட்டுதல் காண்க.—
15. 'கருங்குன்றம் வெண்ணிறக் கஞ்சுகம் ஏய்க்கும்' கரிய குன்றம் வெள்ளை நிறத்தையுடைய சட்டை இட்டதனேடொக்கும். கருங்குன்ற வெண்ணிறமென்பது பாடமாயின் கருங்குன்றத்திற் கிட்ட வெண்ணிறக் கஞ்சுகத் தோடொக்கும் என்க.	15. "கருங்குன்ற வெண்ணிறக் கஞ்சுகம்" 'கருங்குன்ற வெண்ணிற' மென்ற பாடம் பேரா. சுட்டுதல் காண்க.
17. போது இணர் அணி குழல் என்றும், தில்லை சூழ் பொழில் வாய் புகுந்தது, என்றும், பேரா-பொருள் பொருத்திக் கூறுவர் பொழில் வாயிணர்ப்போதென்பாருமுளர், பிறிதோ என்பதற்கு நன வென்பாருமுளர் என்பர்.	17. 'பொழில் வாயிணர்ப் போது" என்ற உரை முடிபை பேரா சுட்டுதல் காண்க.—

19. ‘பூ’ என்பதற்கு பூக்களை உடைத்தாய் என்றும், அம்பலத்துப்புரிந்து என்று கூட்டி அம்பலத்துள் விரும்பி என்றும், “அடித்தாமரைக்கே பாங்கனை” என்பதற்கு அடியாகிய தாமரைகட்கே பாங்கா யுள்ளவனை என்றும், பொருள் கூறுவர். “தென்புலியூர் புரிந்தம் பலத்துள் ஆங்கனை யாண்டுகொண்டு” என்ற பகுதிக்குப் பிறவுமுரைப்ப. “ஆங்கென்றார்” ஆண்டவாறு சொல்லுதற்கு அருமையான்.

19. “தென்புலியூர் புரிந்தம்பலத்துள் ஆங்கனை யாண்டு கொண்டு” என்ற பகுதியை பிறவுமுரைப்ப என்று சுட்டுதல் காண்க.

21. ‘கோம்பி’
மயில் பாம்பைப் பிடித்துப் படத்தைக் கிழித்தாற்போல, இடை என் ஆற்றலை அகற்றியது, என்று பேராசிரியர் பொருளமைதி செய்து, மடநோக்கி என் ஆற்றலை அகற்றியது, மஞ்ஞை பாம்பைப் பிடித்துப்படத்தைக் கிழித்தாற் போலுமெனக் கூட்டி உரைப்பாருமுளர் எ-ர்.

21. மடநோக்கி என் ஆற்றலை அகற்றியது, மஞ்ஞை பாம்பைப் பிடித்துப் படத்தைக் கிழித்தாற்போலுமெனக்கூட்டி உரைப்பது.

இதைச் சுட்டிக் கூறல் காண்க.

36. ‘எயிற்குலம்’
“தொண்டைக் கனிவாய்க் குளிர் முத்தம் நிரைத்து” தொண்டைக் கனியினிடத்துக் குளிர்ந்த முத்தங்களை நிரைத்து’ எ-ர் இனி,த் ‘தொண்டைக் கனிவாய்’ என்பதற்கு தொண்டைக் கனிபோலும் வாய் என்பாருமுளர்.

36. “‘தொண்டைக்கனிவாய்’ தொண்டைக்கனிபோலும் வாய்” என்றுரைப்பதைப் பேராசிரியர் சுட்டுதல் காண்க.

49. “மன்னெறி தந்த திருந்தன்று தெய்வம்” ‘இருந்தின்று’ என்பது பாடமாயின் இருந்தின்றோ, என ஓகாரம் வருவித்து இருந்ததில்லையோ என உரைக்க.

49. ‘இருந்தின்று’ என்ற இவர்கொண்ட பாடத்தை பேரா சுட்டுதலறிக.

59. ‘கலைக்கீழ்’ “பாரமது ஆரங்கண் ஆர்ந்து இலங்கு முலைக்கீழ் சிறிது இன்றி நிற்றல் முற்றாது”- பாரம் அது என எழு

59. பாரம் அது எனப் பிரித்துப் பொருளுரைப்பர் இதைச் சுட்டல் அறிக

வாயும் பயனிலையுமாக்கி, மூலைக் கீழ்ச் சிறிதாயினும் ஒன்றின்றி இவ்வுருவம் நிற்றல் முற்றுதென்றுரைப்பாருமுளர்.

70. 'பருங்கண்' அளிபின், வருங்கண் மலைமலர் சூட்டவற்றோ? அளிகள் பின் தொடர்ந்து வருங் கண்ணிற்கு ஆருங் கண்ணையுடைய மலைமலரைச் சூட்ட வற்றோ?

வருங்கண் வரைமலர் என்பது பாடமாயின், அளி தொடருமிடத்தை யுடைய வரை மலரென்க- எ-ர்.

70. 'வருங்கண் வரைமலர்' என்பது இவர்கொண்ட பாடம்

இதைச் சுட்டல் அறிக.

(தொடரும்)

॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥

श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ॥

प्रतिष्ठां सर्वचित्राणां शिवपादाब्जरेणुकाम् ।
वन्दे यया स्थूलरूपमिदं परिणतं जगत् ॥ १ ॥

क्रियागोपनम्

शिवपादाब्जरेणो त्वं सर्ववेदान्तवेदितैः ।
ऋषिभिस्सेविताऽस्माकं सदोषमपि मानसम् ॥ २ ॥

अपशब्दाभासः

भवते शिवपादाब्जरेणुके हृदये मम ।
ध्यानेन सर्वदा सोयं धन्यतामेतु मूढधीः ॥ ३ ॥

द्व्यक्षरयमकम्

सायासायासायासाया सायासायासायासाया ।
सायासायासायासाया सायासायासायासाया ॥ ४ ॥

द्विपाद्यमकम्

क्षेमं करोतु मम शम्भुपदाब्जरेणुर्योगान्वयेन विमलान्वयशुद्धिहेतुः ।
देव्या सहाचरति शूलिनि वारिलीलां योगान्वयेन विमलान्वयशुद्धिहेतुः ॥ ५ ॥

आद्यन्तयमकम्

रेणुका शिवपदस्य रेणुका नन्दनेन विधृतातिनन्दने ।
नरिछदाविधूतपाप्मनरिछदा कारणे वपुषि लोककारणे ॥ ६ ॥

मध्यावर्तियमकम्

शिवपदाब्जपदाब्जसुरद्रुमध्वजसुदर्शसुदर्शनराजिका ।
विजयते जयते जयतेऽणुका सुमनसे मनसे रुचिदायिनी ॥ ७ ॥

❀ ❀ ❀ ❀ ॥ ८ ॥

चतुरावृत्तियमकम्

सञ्चरत्यद्रिजापाणिमालम्ब्य नश्शङ्करे शङ्करे शङ्करे शङ्करे ।
मात्रिषीदावताज्जामदग्न्यात्मजे रेणुकारेणुकारेणुकारेणुका ॥ ९ ॥

गोमूत्रिकाबन्धः

साश्रीदा शिवपादस्थाल्वश्रीदा कामपादमा ।
माददा मारपा रक्षेन्मोददाशिवपारणा ॥ १० ॥

सर्वतोभद्रबन्धः

परागाममगाराप रागराममरागरा ।
गारादपापादरागा ममपापपपामम ॥ ११ ॥

हारबन्धः

रामारामारमाढ्यानतनतनयद श्रीद खेदप्रभेदिन्
भेशाभेशारिभूरित्वरितभय भवाभद्र भव्याभवाभ ।
साराकारासुरारौ कृतकृप कृपणत्राणशोणप्रभोस्त्वं
भो शम्भोः पादपादस्थदममणुमणे मय्ययज्ञेयमाय ॥ १२ ॥

ग्रन्थनामगोपनचक्रबन्धः

नित्यं शिक्षणकारिवैभवमिदं सास्र* प्रसादत्यजां
पुंसां वर्जमसत्यवैभवधियां स्वामित्वकारे द्विषाम् ।
दुर्गेट्पादरहस्यसम्भवरजश्श्रीदं निजाणुस्पृहा
हाराणां नियतं पुमर्थदुरघं जम्भद्विषां हन्त हा ॥ १३ ॥

---

* "प्रमाद" इति पाठान्तरम् ।

कविनामगोपनचक्रबन्धः

भद्रानन्त्यमरं पदाब्जकणिका दत्वा मनोजच्छिदो
दिव्या जह्नुसुतेव पापकलुषां मोहादिभिः कल्पितैः ।
दुस्तारामधियं लुनीहि कमलाभर्त्रा स्तुता विश्रुता
तादृक्षा भरतादिभिर्मृदुतरं दोर्भिः श्रितैरुध्दृता ॥ १४ ॥

अष्टदळपद्मबन्धः

या वीतसौरशोभाया या राजभजनाप्रिया ।
या तत्त्वमनुसन्धेया याभवा सावतु श्रिया ॥ १५ ॥

निरोष्ठ्यम्

सारदा रुचिराकारा सानन्तगुणसागरा ।
सार्वज्ञचरण*स्थानस्थिरा रक्षतु रेणुका ॥ १६ ॥

पादानुलोमप्रतिलोमकम्

सामतारकरारामा माराराकरतामसा ।
काळिदारगताभासा साभातागरदाळिका ॥ १७ ॥

सप्तविभक्तिवचनम्

यामुर्वेहति योमङ्घ्रौ यात्युना भात्यवे च या ।
यौर्जायते च यौश्चास्ते यौ सा मां पातु रेणुका ॥ १८ ॥

अपुनरुक्ताक्षरम्

धूळिका वोदरा भातु मृडाङ्घ्रियुगजाऽनिशम् ।
फलेच्छेढिचणा बुद्धौ हठात्खाटपथोझ्झिषु ॥ १९ ॥

श्लोकोद्धारचक्रबन्धः

स्वाम्यं वस्तुषु सारशिक्षिविसर त्वं विद्धदानन्दनं
दुर्मानीनशरारुवन्द्य विरजोभादायि हाराङ्घ्रिज ।

---

* "स्थैनं" इति मातृकागतः पाठः ।

वाणीपालरसानुपाति वितनु श्रीप्रोद्यदोजस्थिरा
चारालेपधुरञ्च दत्तविततिस्सक्तास्य मातास्यजा ॥ २० ॥

गूढपादः

रेणुका शिवपादस्था कापि पापं क्षिणोतु मे ।
स्थापिका त्रिदशादीनां नीरेणुषु शिवापहा ॥ २१ ॥

खड्गबन्धः

पातु सा तु यातुषु स्वशौर्यवीर्यचर्यया
या महान्तमाधिमप्युपद्रवं निरन्तरम् ।
रञ्जिताखिलप्रजा तनोति पाति या श्रिया
यावदाश्रितानसौ शिवाङ्घ्रिरेणुका परम् ॥ २२ ॥

षोडशदळपद्मबन्धः

वराचारामराधारा वराचारासुरामरा ।
चराचराखिलाकारा साराणूराडिराधरा ॥ २३ ॥

मुरजबन्धः

तारपा शिवपादस्था धीरपा सुरपादपा ।
पादपा रसपाणुत्वपादपा शिवपाणुका ॥ २४ ॥

चतुरङ्गतुरंगगतिः

तापसानां वशे भाता शिवपादाम्बुजाणुका ।
सुरासुरा काददेवी सत्कामेशतुमेपिवा ॥ २५ ॥

चतुरङ्गतुरङ्गबन्धे – उद्धार्यः श्लोकः

तापाशरादातुदेशे कापिकामे सुपावपा ।
कामे सुपाकाणुकामे वनां जातुसुसद्वरा ॥ २६ ॥

शरबन्धविशेषः

शिवपादाश्रितादुष्टा धूळिका सहसावनी ।
शिवपादाश्रिताविष्टा काळिदासरसावनी ॥ २७ ॥

चतुररचक्रबन्धः

काणुका भवुकाकारा राकाकान्ताङ्कपादपा ।
पादपातिसदालोका कालोदान्वशकाणुका ॥ २८ ॥

❀ ❀ ❀ ॥ २९ ॥

अर्धभ्रमकं नाम चित्रविशेषः

भवचरणाब्जगे त्रिपुरमर्दयितुश्शुभरेणुके मम
स्थिरकुशलप्रदा भव सतापतनोस्सुखदा मम प्रिये।
सुरमुनिभिस्सदा हृदि हिते महिते सदुपासने शुभे
नतकृपणावलीहृदयवाञ्छितदानधुरन्धरे नखे ॥ ३० ॥

(अत्र श्लोकपादादौ अक्षरद्वयं विमुच्य शिष्टाक्षरेषु पठितेषु सत्सु वृत्तविशेष उत्पद्यते । तेनापि शिवपादरेणुकैव प्रतिपाद्यते । यथा —

चरणाब्जगे त्रिपुरमर्दयितुश्शुभरेणुके मम
कुशलप्रदा भव सतापतनोस्सुखदा मम प्रिये ।
मुनिभिस्सदा हृदि हिते महिते सदुपासने शुभे
कृपणावलीहृदयवाञ्छितदानधुरन्धरे नखे ॥ ३१ ॥

अत्र श्लोकपादान्ते अक्षरद्वयं विमुच्य शिष्टाक्षरेषु पठितेषु सत्सु वृत्तविशेष उत्पद्यते । तेनापि शिवपादरेणुकैव प्रतिपाद्यते । यथा —

भवचरणाब्जगे त्रिपुरमर्दयितुश्शुभरेणुके
स्थिरकुशलप्रदा भव सतापतनोस्सुखदा मम ।
सुरमुनिभिस्सदा हृदि हिते महिते सदुपासने
नतकृपणावलीहृदयवाञ्छितदानधुरन्धरे ॥ ३२ ॥)

अत्र श्लोकपादादौ अक्षरद्वयं पादान्ते अक्षरसप्तकं च विमुच्य मध्याक्षरेषु पठितेषु सत्सु वृत्तविशेष उत्पद्यते । तेनापि शिवपादरेणुकैव प्रतिपाद्यते । यथा —

चरणाब्जगे त्रिपुरमर्दयितुः
कुशलप्रदा भव सतापतनोः ।
मुनिभिस्सदा हृदि हिते महिते
कृपणावलीहृदयवाञ्छितदा ॥ ३३ ॥

अस्मिन्नेव श्लोके पादादावक्षरसप्तकं पादान्ते अक्षरद्वयं च विमुच्य मध्यस्थिताक्षरपाठे वृत्त-विशेष उत्पद्यते । तेनापि शिवपादरेणुका प्रतिपाद्यते ॥ यथा —

त्रिपुरमर्दयितुश्शुभरेणुके भव सतापतनोस्सुखदा मम ।
हृदि हिते महिते सदुपासने हृदयवाञ्छितदानधुरन्धरे ॥ ३४ ॥

अनुप्रासयमकयोस्संसृष्टिः

रेणुके शिवपदस्थितेऽणुके दारिके शुभफलस्य कारिके ।
भासिकेषु विततेर्निरासिके दीपिकेव भव मेऽर्थदायिके ॥ ३५ ॥

लिङ्गविशेषो यथा

भक्तिप्रह्वबुधाश्रयप्रणयिनी पापौघविध्वंसिनी
योगालम्बनतां समाधिनिरतैः प्राप्ते हितप्राप्तये ।
कारुण्यस्य निधी रसज्ञकवितुश्चित्ते स्थितिं तन्वती
भद्रं मे कुरुतां महेश्वरपदे तद्रेणुका वासदा ॥ ३६ ॥

मुक्तपदग्रहणयमकम्

भद्राकारां वहतु सदा नः स्वान्ते
स्वान्ते मूर्तिं शिवपदरेणो भव्ये ।
भव्ये दासे मयि करुणार्द्रै भङ्गै-
र्भङ्गैस्तापं शमय सुधादृष्टीनाम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीशिवपदकमलरेणुसहस्रे शिवलीलार्णवनाम्नि

चित्रपद्धतिस्समाप्ता ॥

॥ श्री दक्षिणामूर्तये नमः ॥

श्री शिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

गोमूत्रिकाबन्धः ।

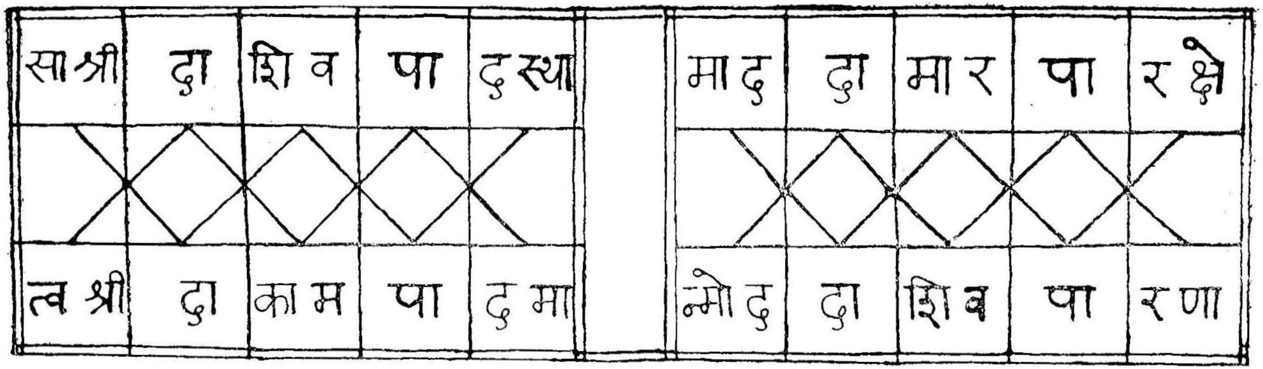

साश्रीदा शिवपादस्थात्वश्रीदा कामपादमा ।

माददा मारपा रक्षेन्मोददाशिवपारणा ॥ १० ॥

श्री शिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

सर्वतोभद्रबन्धः ।

प	रा	गा	म	म	गा	रा	प
रा	ग	रा	म	म	रा	ग	रा
गा	रा	दु	पा	पा	दु	रा	गा
म	म	पा	प	प	पा	म	म
म	म	पा	प	प	पा	म	म
गा	रा	दु	पा	पा	दु	रा	गा
रा	ग	रा	म	म	रा	ग	रा
प	रा	गा	म	म	गा	रा	प

परागाममगाराप रागराममरागरा ।
गारादुपापादुरागा ममपापपपामम ॥ ११ ॥

चित्रपद्धतिः ।

हारबन्धः ।

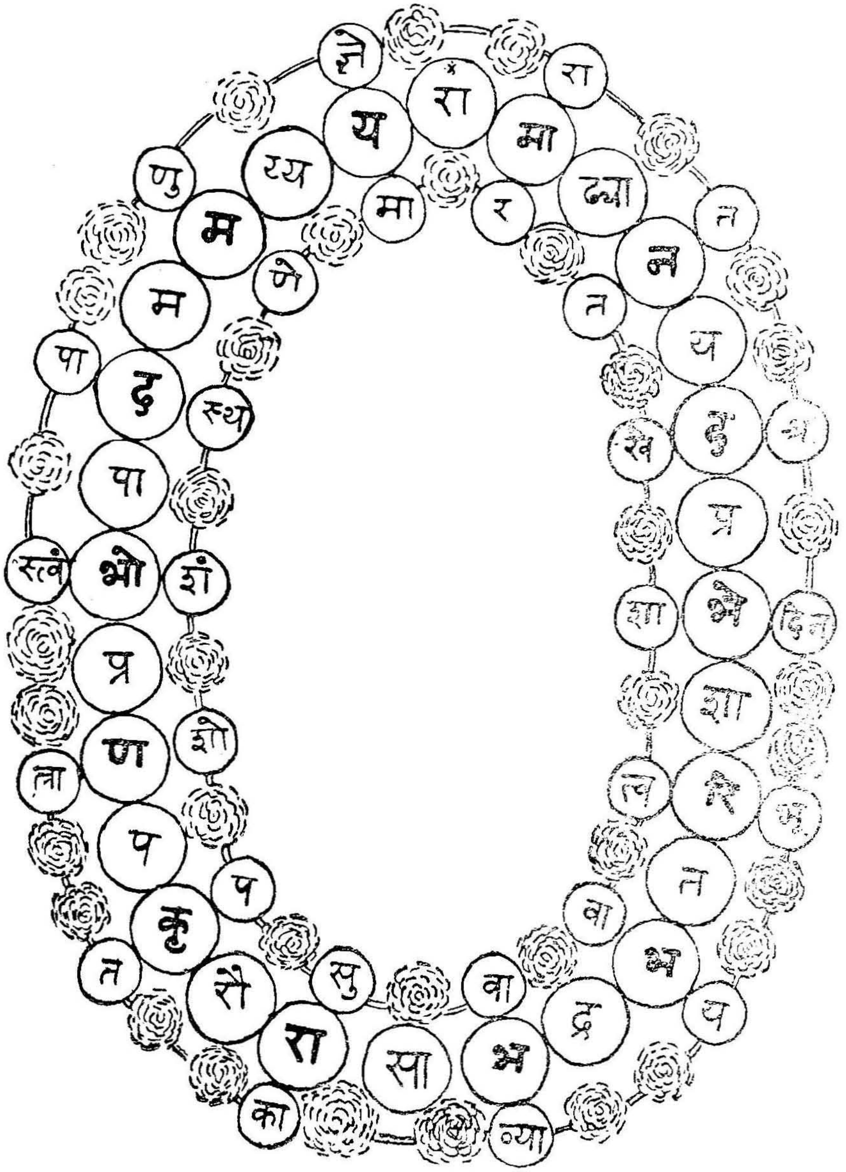

रामारामारमाढ्यानतनतनयद श्रीद खेदप्रभेदिन्
भेशाभेशारिभूरित्वरितभय भवाभद्र भव्याभवाभ ।
साराकारासुरारौ कृतकृप कृपणत्राणशोणप्रभोस्त्वं
भो शम्भोः पादपादस्थदममणुमणे मय्ययज्ञेयमाय ॥ १२ ॥

श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

“शिवपादरेणुकासहस्रमिद” मिति

ग्रन्थनामगोपनचक्रबन्धः ।

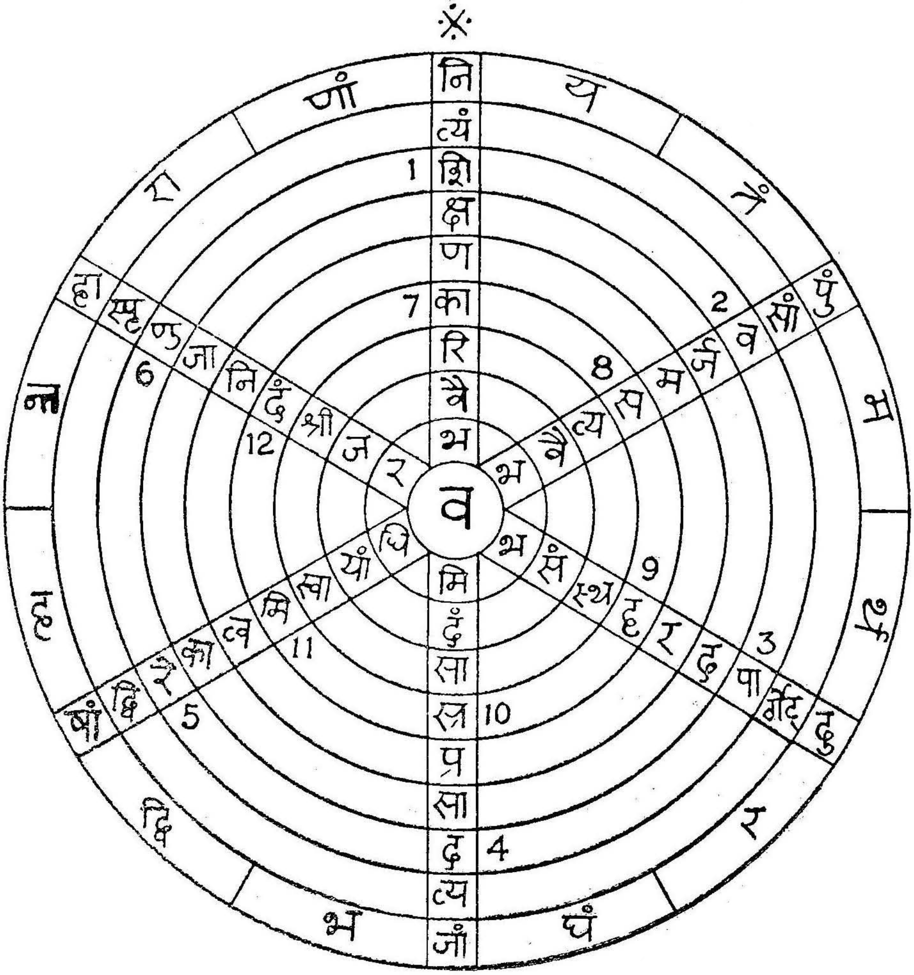

नित्यं शिक्षणकारिवैभवमिदं सास्रप्रसादत्यजां
पुंसां वर्जमसत्यवैभवधियां स्वामित्वकारे द्विषाम् ।
दुर्गेट्पादरहस्यसम्भवरजश्श्रीदं निजाणुस्पृहा
हाराणां नियतं पुमर्थदुरघं जाम्भद्विषां हन्त हा ॥ १३ ॥

श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

''नंजराजकवि'' रिति

कविनामगोपनचक्रबन्धः ।

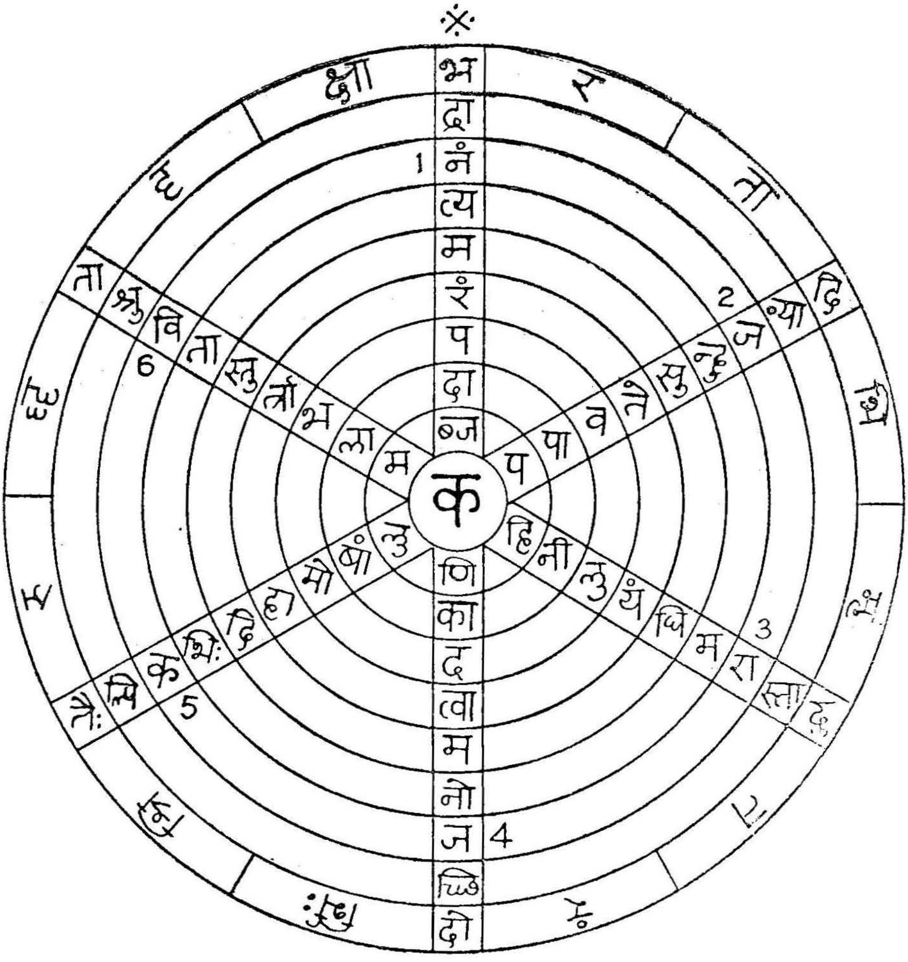

भद्रानन्त्यमरं पदाब्जकणिका दत्वा मनोजच्छिदो
दिव्या जह्नुसुतेव पापकलुषां मोहादिभिः कल्पितैः ।
दुस्तारामधियं लुनीहि कमलाभर्त्रा स्तुता विश्रुता
तादृक्षा भरतादिभिर्मृदुतरं दोर्भिः श्रितैरुध्दृता ॥ १४ ॥

चित्रपद्धतिः ।

अष्टदलपद्मबन्धः ।

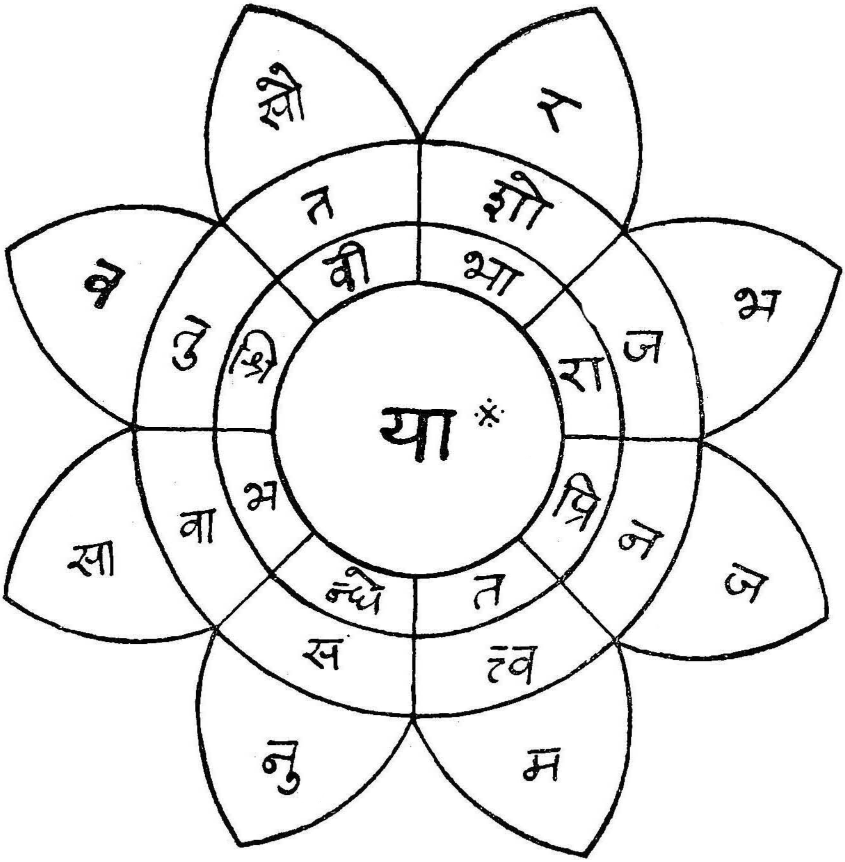

या वीतसौरशोभाया या राजभजनप्रिया ।
या तत्त्वमनुसन्धेया याभवा सावतु श्रिया ॥ १५ ॥

चित्रपद्धतिः ।

श्लोकोद्धारचक्रबन्धः ।

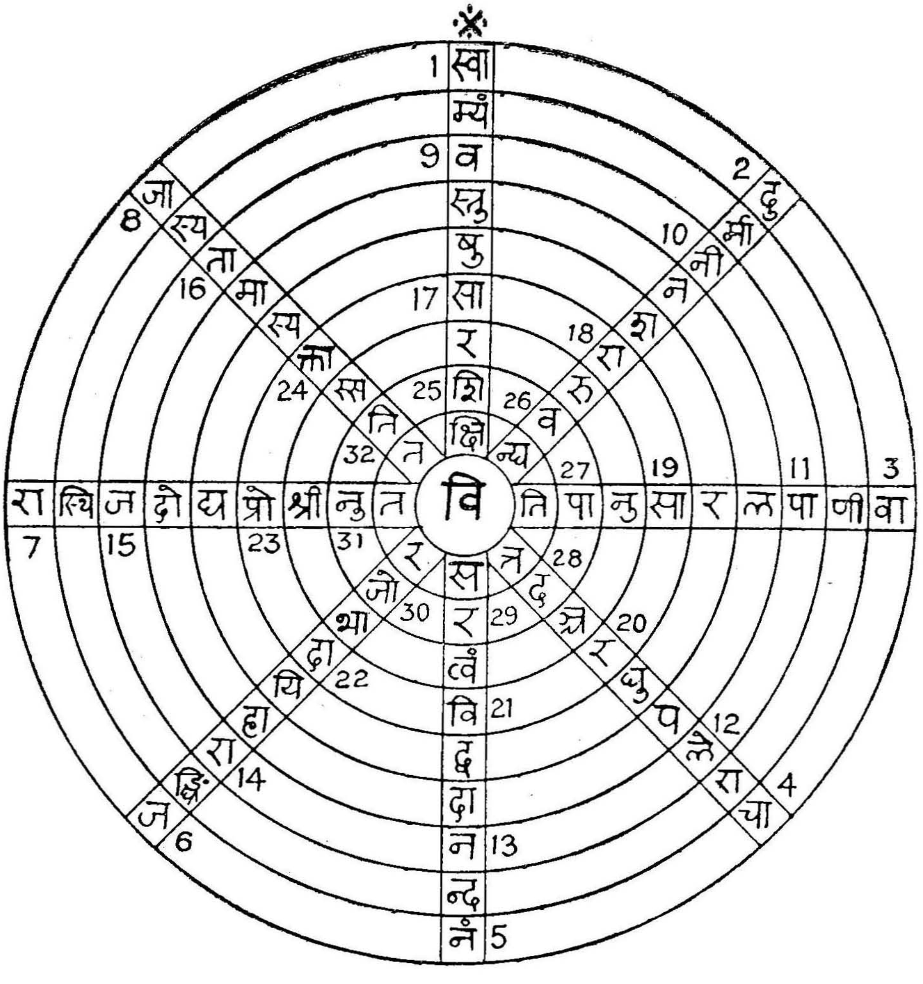

स्वाम्यं वस्तुषु सारशिक्षिविसर त्वं विद्वदानन्दनं
दुर्मानीनशरारुवन्द्य विरजोभादायि हाराङ्घ्रिज ।
वाणीपालरसानुपाति वितनु श्रीप्रोद्यदोजस्स्थिरा
चारालेपधुरञ्च दत्तवितातिस्सक्तास्य मातास्यजा ॥ २० ॥

उद्धार्यः श्लोकः ।

स्वादुवाचा नंजराजावनीपालेन राजता ।
सारासारविदा प्रोक्ता शिवपादरजोनुतिः ॥

श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

खड्गबन्धः ।

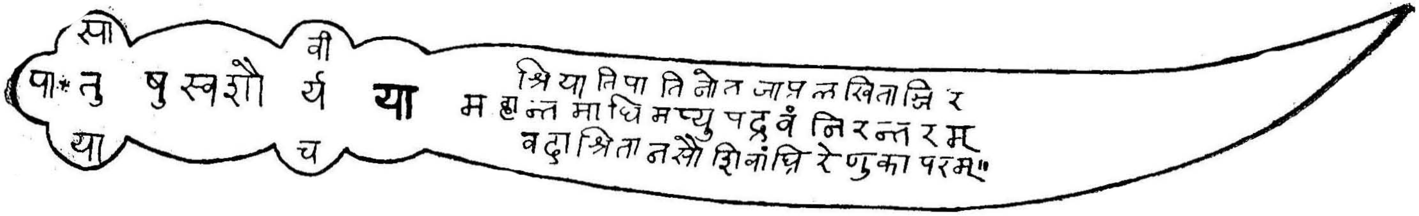

पातु सा तु यातुषु स्वशौर्यवीर्यचर्यया

या महान्तमाधिमप्युपद्रवं निरन्तरम् ।

रञ्जिताखिलप्रजा तनोति पाति या श्रिया

यावदाश्रितानसौ शिवाङ्घ्रिरेणुका परम् ॥ २२ ॥

श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

षोडशदळपद्मबन्धः ।

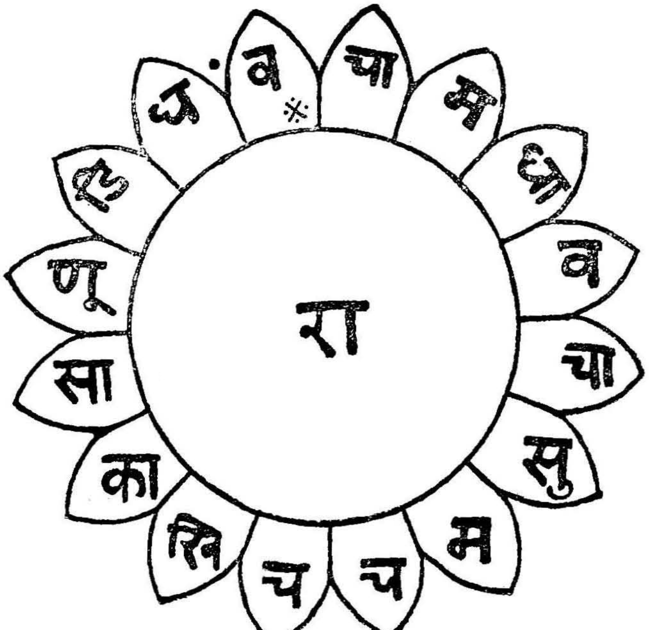

बराचारामराधारा बराचारासुरामरा ।

चराचराखिलाकारा साराणूराडिराधरा ॥ २३ ॥

चित्रपद्धतिः ।

मुरजबन्धः ।

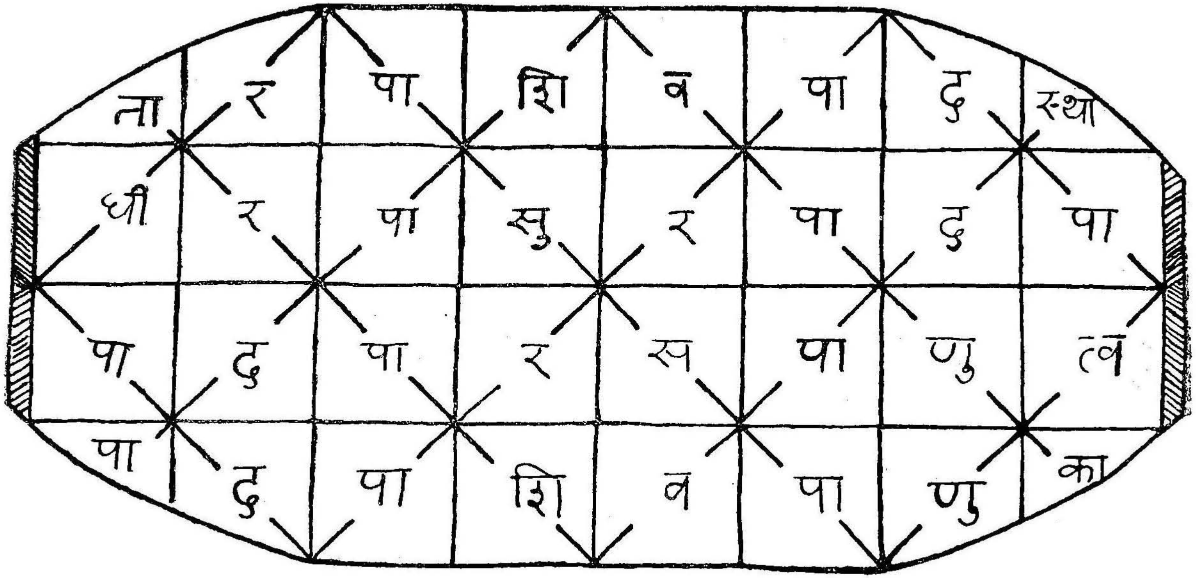

तारपा शिवपादस्था धीरपा सुरपादपा ।
पादपा रसपाणुत्वपादपा शिवपाणुका ॥ २४ ॥

चित्रपद्धतिः ।

चतुरङ्गतुरङ्गगतिश्लोकः ।

ता 1	प	सा	नां 26	व 15	शे 8	भा	ता
शि	व 31 25	16 20 पा 14 2	द्दा 5	म्बु	जा 27	णु 22	का 9
19 सु 13	रा 4	सु 29	रा 32	21 23 का 17 11	द्	दे 7	वी
सत् 30	का	24 मे 18 12	श 3	28 तु 6	मे	पि 10	वा

उद्धार्यश्लोकः ।

ता	पा	श	रा	दा	तु	दे	शे
का	पि	का	मे	सु	पा	व	पा
का	मे	सु	पा	का	णु	का	मे
व	नां	जा	तु	सु	स	द्द	रा

तापसानां वशे भाता शिवपादाम्बुजाणुका ।
सुरासुरा काददेवी सत्कामेशतुमेपिवा ॥ २५ ॥
तापाशरादातुदेशे कापिकामे सुपावपा ।
कामे सुपाकाणुकामे वनां जातुसुसद्दरा ॥ २६ ॥

श्रीशिवपादकमलरेणुसहस्रे

चित्रपद्धतिः ।

शरबन्धः ।

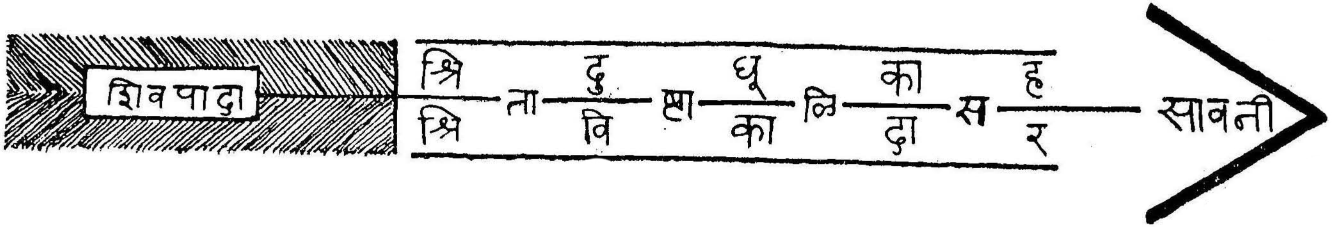

शिवपादाश्रितादुष्टा धूळिका सहसावनी ।
शिवपादाश्रिताविष्टा काळिदासरसावनी ॥ २७ ॥

चित्रपद्धतिः ।

चतुररचक्रबन्धः ।

काणुका भवुकाकारा राकाकान्ताङ्कपादपा ।
पादपातिसदालोका कालोदान्वशकाणुका ॥ २८ ॥

॥ श्रीः ॥

अध्याय. ५

श्रीराम कर्त्ता ॥

श्रीराम कर्त्ता ॥ चतुर्थाध्यायाचे सेवटीं ॥ येणें परीं बोलिला जगजेठी ॥
योग सन्यस्त जो भूतळवटीं ॥ स्थिर ज्याचे पोटीं आत्मज्ञान ॥ १ ॥

या लागी कर्मे न बाधती ॥ सर्वेची बोलिला येणेंरीती ॥
ऊठ स्वकर्मीं प्रेरुनी मती ॥ ऐकोनी पार्थ चित्तीं वेडावला ॥ २ ॥

कृष्णाच्या बोलाचा अभिप्राय ॥ न समजोनियां धनंजय ॥
मनीं धरिता झाला संशये ॥ जें हा मार्गद्वये सांगतसे ॥ ३ ॥

कर्म सन्यासाचें सांगोनी बीज ॥ पुन्हां स्वकर्म करी सहज ॥
म्हणोनी उपदेशितो मज ॥ हें महा चोज वाटतसे ॥ ४ ॥

परि पुसोनी पाहों यासी ॥ दोहींत श्रेयस्कर विशेषीं ॥
हें तूं निरोपिं देवा आम्हासी ॥ उडउनी स्थापिसी पुन्हा कर्म ॥ ५ ॥

ऐसी विचारणा करूनी चित्तीं ॥ बोलावया जगदीशाप्रती ॥
उदित झाला तो सुमती ॥ येणेंरीती बोलिला मग ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच ॥ १ ॥

अर्जुन म्हणें कृष्णनाथा ॥ सन्यास कर्म बोलोनी तत्वता ॥
पुन्हा कर्मयोगाची आस्था ॥ मज भगवंता उपजवितोसी ॥ ७ ॥

पहिलेंपासुनी सेवटवरी ॥ तुझें बोलणें येणेंपरीं ॥
म्या परिसिले दो प्रकारीं ॥ तेणें अंतरीं वेडावलों ॥ ८ ॥

तरी ऐसें न करी तूं सहज ॥ दोहींत श्रेयस्कर निज ॥
ते येक निरोपिं निश्चित मज ॥ ऐकोनी अधोक्षज तो बोले ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ २ ॥

सन्यास कर्म योग दोन्हीं ॥ उत्तम होती पाहतां जनीं ॥
परि कर्मत्यागाहुनी ॥ कर्म करणी तेची बरी ॥

तूं मनीं अैसें कल्पीसील ॥ कर्म सन्यासाची सरी नसेल ॥
तरी कर्म करूनिहीं सकळ ॥ सन्यासी केवळ असे तो अैक ॥ ३ ॥

तो जाणावा नित्यसन्यासी ॥ द्वेष न धरी अनिष्टांसी ॥
आणि उपेक्षिना इष्टांसी ॥ मीनल्यां दोहिंसीं सम मानी ॥

अैसा महाबाहो जो निर्द्वंद जनीं ॥ तो सुखें सुटे बंधापासुनी ॥
सांख्य आणि या योगा लागुनी ॥ येकत्व गुणीं दिसतसे ॥ ४ ॥

सांख्य आणि योग भिन्न ॥ बाळ बोलती अैसें वचन ॥
कांजें अपंडित म्हणोन ॥ नाहीं ज्ञान प्रौढ काहीं ॥

विचारें पाहतां सम्यक ॥ दोहिंचें तितुकेंची तुक ॥
येक आचरालियां चोख ॥ फळ प्राप्त निष्टंक दोहिंचेहीं ॥

येक आचरतां कवणे रीती ॥ दोहींची घडे फळ प्राप्ती ॥
अैसी भावना गमल्यां चित्तीं ॥ अैक उपपत्ती त्याची कैसी ॥ ५ ॥

सांख्य सर्व कर्मेंहीं त्यागुनी ॥ पावले निष्कर्म निरंजनीं ॥
योगी सर्व कर्म आचरुनी ॥ पाविजे निदानीं त्याची स्थळीं ॥

येक उगे असती न करुनी ॥ दुजे न कर्ते कर्में आचरोनी ॥
परि दोहींची समान करणी ॥ प्राप्तिला हाणिते येक ॥

सांख्य आणि योग नाममात्र भिन्न ॥ या दोहिंचें जाणे येक लक्षण ॥
तोची नेत्रयुक्त विचेक्षण ॥ येरां असोन नाहिंत नेत्र ॥

येथें श्रोते संशई पडती ॥ सांख्य आणी योगाची स्थिती ॥
सांख्य म्हणावें कासिया प्रती ॥ योग निरूती काशासी नाम ॥

तरी सर्व त्यागिती निःशेष ॥ सांख्य म्हणोनी बोलिजे त्यांस ॥
कर्मै करूनी फळ इच्छा लेश ॥ न धरिती पुरुष ते योगी ॥

दोहिंसी देवें समान केलें ॥ तेव्हां अर्जुनें अैसें सुचिलें ॥
कर्म केल्यां न केल्यांचे भलें ॥ फळ चांगलें तितुकेंची ॥

तरी कर्म किमर्थ करावें ॥ सुखें पडोनी कां नसावें ॥
वायां श्रमासी कां पात्र व्हावें ॥ गोड स्वभावें न दिसेची हें ॥

अैसी कल्पना केली तेणें ॥ सन्यास पंथची मानिला मनें ॥
तो भाव जांठिला नारायणें ॥ बोले वचनें मग अैसीं ॥ ६ ॥

पूर्वी कर्म कर्म योगाची नसतां सोय ॥ मग सन्यासीयें त्यागावें तें काय ॥
नुसता त्याग जरी करूं जाये ॥ तरी प्राप्त होये दुःख विभाग ॥

याचा विचार महाबाहो अैसा ॥ कर्मयोगी तो नव्हे तैसा ॥
कर्मानुक्रमें ब्रम्हदशा ॥ पावे भरवसा अचिर काळ ॥

ज्यासी बैसावया असे टांकण ॥ तो मजलि पावे वेगेंकरून ॥
चरणें करी जो पंथी गमन ॥ श्रम दारुण तो पावे ॥

मजलि तरी अत्यंत दूर ॥ पावे नपवे अैसा घडे विचार ॥
तेंवि योग सांख्यासी अंतर ॥ महदंतर पैं असे ॥

तुज येथें अैसें गमेल ॥ कर्मे मलिनत्व येईल ॥
तरी तें नये सर्वथा तीळ ॥ अर्पिल्यां फल ईश्वरासी तेणें ॥ ७ ॥

कर्मयोगें होत विशुद्धात्मा ॥ जितेंद्रियें करूनी जितात्मा ॥
सर्व भूतांचा जो निजात्मा ॥ तोची जितात्मा झाला ज्यांचा ॥

तो जें जें काहीं कर्तव्य करी ॥ त्या कर्तव्यें न लिंपेची संसारी ॥
त्याची अलिप्त तेची कुसरी ॥ कर्णद्वारीं परियेसीं ॥ ८ ॥

मीं काहिंहीं करित नाहीं ॥ म्हणोनी युक्त तत्ववित हृदई ॥
नित्य कल्पी आपुलिये ठांईं ॥ पाहताहीं न पाहे तो ॥

ऐकतां स्पर्शतां वांस घेतां ॥ उन्मिष निमिष जेवितां चालतां आणी निजतां ॥
आंगीं न साहेची कर्त्तव्यता ॥ न धरी अहंता श्वासादिकिं हीं ॥ ९ ॥

बोलतां आणि देतां घेतां ॥ उन्मिष निमिष नेत्रें वाहतां ॥
इंद्रियाकडे लावी कार्यता ॥ आपण अलिप्तता सदां वसे ॥ १० ॥

कर्मे करूनियां ब्रम्हार्पण ॥ फळ संगातें पैं उपेक्षुन ॥
करितसे कर्माचरण ॥ देवभाउन सर्व गत ॥

तो पापें लिप्त नव्हेची पवित्र ॥ असे जेवि जळीं पद्मपत्र ॥
तेवीं वर्ते व्यवहारीं सर्वत्र ॥ त्याचे लागे सूत्र कायादिकीं ॥ ११ ॥

काया मनें बुद्धी करूनी ॥ आणि केवळ इंद्रियांचेनी ॥
योगी करिती कर्म करणी ॥ संग उपेक्षुनी फळाचा तो ॥

संगाची त्यागिती यास्तव उपाधी ॥ जे झाली पाहिजे चित्त शुद्धी ॥
इतरां ऐसी नव्हे त्यांची बुद्धी ॥ तेची विधी परियेसीं ॥ १२ ॥

योगी युक्त तो त्यागी कर्मफळ ॥ नैष्ठिकी शांती तेणें निर्मळ ॥
पावे ब्रह्मानुभवें केवळ ॥ तळमळ विसरोनियां ॥

अयुक्त तो कामने करुनी ॥ बद्ध होये फळ आसक्तिचेनी ॥
युक्ताची ऐक पुन्हा करणी ॥ सावध श्रवणिं येकचित्तें ॥ १३ ॥

सुख वश करूनी मनासी ॥ मनें करुनी सर्व कर्मे न्यासी ॥
न स्पर्शे संकल्पाच्या विटाळासी ॥ आत्मा मानसीं समजोनी ॥

नवद्वार पुराचिये देहीं ॥ आत्मा करी ना करवी कांहीं ॥
तोची मीं म्हणोनी जागे हृदईं ॥ निवांत प्रत्यहीं असे ऐसा ॥

तयासी शिक्षिता नाहीं काये ॥ ऐसा तुज गमेल अभिप्राय ॥
तरी त्यासी नेमिता कोण आहे ॥ लोक हा पाहे स्वभावें बांधला ॥ १४ ।

प्रभु जो कां या विश्वाचा पाही ॥ तो कर्तृत्व कर्मे लोकांची कांहीं ॥
आंगे आपण निर्मित नाहीं ॥ कर्मफळ योगहीं तेणेची परीं ॥

हे स्वभावेंकडुनिच प्रवर्ततें ॥ केल्यापरी पावती सुखदुःखातें ॥
येथें शब्द नाहीं ईश्वरातें ॥ तो नेदी कोण्हां ते पाप पुण्ये ॥ १५ ॥

कोण्हासहीं पाप देत नाहीं ॥ कोण्हासहीं पुण्य देत नाहीं ॥
ऐसा जो विभु त्यासी काहीं ॥ लोभक्षोभ नाहीं ज्ञानाचा कदां ॥

हे जनासी नाहीं काहीं ज्ञान ॥ अज्ञानें आवरलें त्यांचें ज्ञान ॥
मोहले तेणें जंतु जाण ॥ कल्पनें करून आपुलिया ॥

अज्ञान कल्पना ज्यासी नसे ॥ त्याचे अज्ञान जेणें नाशतसे ॥
तया प्रकाराचे मार्ग कैसे ॥ निरोपितसें तुजप्रती ॥ १६ ॥

जयाचें अज्ञान ज्ञानें नाशलें ॥ तयासी सूर्या ऐसें चांगलें ॥
भारता ज्ञान प्रकाशक झालें ॥ ज्ञानें जाणितलें आपआपणा ॥

तेणें तदाकार बुद्धी झाली ॥ मींपणाची वार्ता निमाली ॥
चराचरीं ऐक्यता लाधली ॥ खुंटोनी गेली पुनरावृत्ती ॥ १७ ॥

ज्ञानस्वरूपीं बुद्धी आत्मा ॥ तेची निष्ठा तत्पराण सौम्या ॥
पुनरावृत्तीची वोसावली सीमा ॥ ज्ञानें पापग्रामा बुडविलें तेहीं ॥

त्यासी आत्मयावीण काहीं ॥ सगुण निर्गुण प्रकारें दोहीं ॥
न भासेची सर्वथा काळत्रईं ॥ तेची नवलाई अवधारीं ॥ १८ ॥

विद्या नम्रपणयुक्त संपन्न ॥ जयासी म्हणावें ब्राम्हण ॥
तो आणि गाई हस्तिनी जाण ॥ श्रुनीहीं नश्वपच तथा ॥

यो इतुक्यांचे ठाईं निरूती ॥ पंडित समदर्शन घेती ॥
सम आत्मा येक देखती ॥ संसार जिंकिती येथेंची ते ॥ १९ ॥

विधिप्रकारातें जे पाळित ॥ मेल्यां त्यांसी होय स्वर्ग प्राप्त ॥
ब्रम्हनिष्टते तैसे नव्हेत ॥ समी मन स्थित ज्यांचें झालें ॥

तेहीं येथेंची संसार जिंकिला ॥ जन्ममरणाचा धोका गेला ॥
आत्मा अभंग प्रगट झाला ॥ अनुभव आला बरा त्याचा ॥

तेंची निर्दोष सम ब्रह्म ॥ त्या ब्रह्मीं नसती जे विषम ॥
तस्मातू ब्रह्मीं स्थित परम ॥ झाले प्रियाप्रिय काम त्यागुनियां ॥ २० ॥

प्रियप्राप्तीनें हर्ष न पवे ॥ अप्रियप्राप्तीनें न वोसावे ॥
स्थीर बुद्धी असंमूढ स्वभावें ॥ जाणें बरवें ब्रह्म मनीं ॥

जाणोनी तेथेंची झाला स्थिर ॥ ऐसा जो कां सज्ञान नर ॥
तो सावरीतांहीं बाह्यप्रकार ॥ नव्हे साचार लिप्त तेथें ॥ २१ ॥

ऐसिया तें बाह्य विषईं ॥ आसक्ती नुपजेची काहीं ॥
आत्मांत सुख पावे देहीं ॥ ब्रह्मयोगीं पाहीं युक्त चित्त ॥

तो भोगी सुख अक्षये ॥ जया सुखासी नाहींच क्षये ॥
इतरां सुख दुःखाचें भये ॥ निर्माण होये लाग वेगें ॥ २२ ॥

विषय स्पर्शाचे भोग ॥ ते दुःखाचाची करिती योग ॥
अंतवंत कौंतेया विरंग ॥ न रमे चांग ज्ञानी तेथें ॥

नरमायासी कारण हेंची ॥ तेथें बैसका असे काम क्रोधाची ॥
म्हणोनी पंडित बुद्धिकाची ॥ सव्यसाची कदां न करी ॥

तूं भाविसील ऐसें मनांत ॥ काम क्रोध प्रसंगें झाल्यां प्राप्त ॥
तेव्हां क्रोध किंवा असेल शांत ॥ तरी तो साहत आधींच यांसी ॥ २३ ॥

जो मृत्यलोका अंतरीं ॥ शरीर त्यागिल्यां अगोधरीं ॥
कामक्रोधोद्भव वेगीं निर्विकारीं ॥ त्यासीं निर्धारी सोसुं शके ॥

तोची युक्त तोची सुखी नर ॥ ज्याचा चळेना निज वव्हार ॥
जो अन्तर सुखासी तत्पर ॥ माईक इतर जाणोनियां ॥ २४ ॥

जो रमत सदां अंतर सुखीं ॥ अंतर्ज्योतीच जो होय निकी ॥
ज्यासी ब्रम्हाची घडली टाकी ॥ जाहला शेखीं ब्रम्हची आंगे ॥

मग तो ब्रम्ह पावे निर्वाण ॥ जेथें नुरें मीं तूं पण ॥
सकळां सेवटीं जे निर्गुण ॥ आणि व्यापून सृष्टी सर्व ॥ २५ ॥

ऐसिया प्रकारिचे जे ऋषी ॥ निर्वाण ब्रम्ह क्षीण कल्मषी ॥
लाभती छेदुनी द्वैतासी ॥ अद्वैत अविनाशी होउनियां ॥

जंवरी त्यांचें शरीर असत ॥ तंवरी सर्वभूतहिं तिरत ॥
काम क्रोधालागी न स्पर्शत ॥ येक चित्त येक रूपी ॥ २६ ॥

जे कामक्रोधरहित ॥ तयांसीच यती म्हणिजेत ॥
प्रयत्नी वश मन निश्चित ॥ प्रयत्न तो सत्य आत्मत्वाचा ॥

पडो अथवा राहो शरीर ॥ ब्रह्मविद ते मुक्त निरंतर ॥
मनोजय केला जेहीं दुर्धर ॥ करायाचा प्रकार ऐसा असे ॥ २७ ॥

बाह्य विषय ते बाह्य करावे ॥ नेत्र भोंवंया मध्यें लावावे ॥
प्राणापान समत्वा आणावे ॥ वाहाती बरवे जे नासिकांतरीं ॥ २८ ॥

प्राणापान सम केलियांवरी ॥ मन बुद्धी नेमावी बरी ॥
मोक्षाचीये निज भरोवरी ॥ व्हांवें कुसरी परायेण ॥

करयाचीहीं मग इच्छा नुरे ॥ तेथें भय कैंचें येवुनी सिरे ॥
क्रोध ठांईंच्याठांईं विरे ॥ सदा त्यापासीं स्थिरें मुक्तदशा ॥

ऐसियापरीं तो मुक्त पुरुष ॥ जीवीं ज्याचिये माझाची ध्यास ॥
अहंभाव केला जेणें वोस ॥ शांती विशेष तो पावे ॥ २९ ॥

जो यज्ञ आणि तपाचा भोक्तार ॥ सर्व लोकांप्रती जो महेश्वर ॥
सुहृद् सर्व भूतांचा थोर ॥ तो मीं साचार जाणोनियां ॥

मग पावे तो अभिनव शांती ॥ श्री कृष्ण बोलिला येणेंरीती ॥
संजय जाणवी रायाप्रती ॥ भारतासी निरूती वैशंपायन ॥

नैमिष वासी ऋषी जन ॥ सूत त्यांसी करी निरूपण ॥
गीता पंचमाध्याय संपूर्ण॥ झाला म्हणोन माधव सांगे॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥

(உணவு உட்கொள்கின்றனரோ) (10) அங்கு, (11) எக்காலமும், (12) நீர் பிரவேசிக்கலாம்.

5 8 7 6
पापकर्मगता मूढा दयाहीनाः परस्परम् ।
2 1 9 3 4 10 11
गृहे यस्मिन् समासंते देशे वा तत्र संविश ॥ २८ ॥

பாபகர்மகதா மூடா தயாஹீநா: பரஸ்பரம்
க்ருஹே யஸ்மிந் ஸமாஸந்தே தேசே வா தத்ர ஸம்விச ॥

[ப-ரை] (1) எந்த (2) வீட்டில், (3-4) அல்லது எந்த தேசத்தில், (5) தீய செயல்களிலேயே நாட்டங்கொண்டவர்களும் (6) ஒருவர்க்கொருவர் (7) இரக்கமற்றவர்களுமான, (8) மூடர்கள், (9) வஸிக்கின்றனரோ (10) அங்கெல்லாம், (11) நீர் பிரவேசிக்கலாம்.

2 3 4 5 1
प्राकारागारविध्वंसा न चैवेज्या कुटुंबिनी ।
6 7 8 12 9 10 11
तद्गृहं तु समासाद्य वस नित्यं हि हृष्टधीः ॥ २९ ॥

ப்ராகாராகாரவித்வம்ஸா ந சைவேட்யா குடும்பிநீ ।
தத்க்ருஹந்து ஸமாஸாத்ய வஸ நித்யம் ப்ரஹ்ருஷ்டதீ: ॥

[ப-ரை] (எந்த வீட்டில்) (1) வீட்டுக்காரியானவள், (2) வீட்டுச் சுவர்கள்-வீடு முதலியவற்றை நாசம் செய்பவளோ, (3-4-5) பூஜிக்கத்தகுந்தவளாகவும் இல்லையோ, (6-7) அவ்வீட்டை, (8) அடைந்து, (9-10 எக்காலமும், (11) ஸந்தோஷமுள்ள மனத்தினராய், (12) நீர் வாஸம் செய்யலாம்.

1 2 3 4 5
यत्र कण्टकिनो वृक्षाः यत्र निष्पाववल्लरी ।
8 7 6 9 10 11 12
ब्रह्मवृक्षश्च यत्रास्ति सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३० ॥

யத்ர கண்டகிநோ வ்ருக்ஷா: யத்ர நிஷ்பாவவல்லரீ ।
ப்ரம்மவ்ருக்ஷச்ச யத்ராஸ்தி ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

[ப-ரை] (1) எந்த வீட்டில் (2) முள்ளுடைய (3) மரங்கள் இருக்கின்றனவோ (4) எந்த வீட்டில் (5) மொச்சைக்கொடி இருக்கிறதோ (6-7) எந்த

வீட்டில் (8) பிரம்மவிருக்ஷம் (அத்திமரம்—பலாசமரம்) (9) இருக்கிறதோ (அங்கு) (10) மனைவியுடன் (11) நீர் (12) பிரவேசிக்கலாம்.

3 4 5 6 1 2
अगस्त्यार्कादयो वापि बंधुजीवो गृहेषु वै ।
7 8 12 9 10 11
करवीरो विशेषेण नन्द्यावर्तमथापि वा ।
15 14 13 16 17 18
मल्लिका वा गृहे येषां सभार्यस्त्वं समाविश ॥ २१ ॥

அகஸ்த்யார்க்காதயோ வாபி பந்துஜீவோ க்ருஹேஷு வை ।
கரவீரோ விசேஷேண நந்த்யாவர்த்தமதாபி வா
மல்லிகா வா க்ருஹே யேஷாம் ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

[ப-ரை] *(1-2) (எவர்களுடைய) வீடுகளில் (3-4-5) அகத்தி-எருக்கன் முதலிய செடிகள் (இருக்கின்றனவோ) (6) பந்துஜீவம் என்னும் செடி இருக்கின்றதோ (7) அரளிச் செடி (8) சிறப்பாக (9-10-11) மேலும் (12) நஞ்சாவட்டைச் செடி உளதோ (13-14) எவர்களுடைய வீட்டில் (15) மல்லிக்கொடி உளதோ (அங்கு) (16) மனைவியுடன், (17) நீர் (18) பிரவேசிக்கலாம்.*

5 6 7 1 8 9 4 3 10 2
कन्या च वै यत्र वल्ली द्रोही वा च जटी गृहे ।
13 12 11 14 15 16
बहुला कदली यत्र सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३२ ॥

கந்யா ச வை யத்ர வல்லீ த்ரோஹீ வா ச ஜடீ க்ருஹே.
பஹுலா கதலீ யத்ர ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

[ப-ரை] *(1-2-3-4) எந்த வீட்டில். (5-6-7) கற்றாழை (உளதோ) (8) ஓமச் செடி உளதோ. (9) த்ரோஹம் செய்பவன் இருக்கிறானோ, (10) இரளி மரம் உளதோ. (11) எந்த வீட்டில் (12) வாழைமரம் (13) அதிகமாயுள்ளதோ (அங்கு) (14) மனைவியுடன் (15) நீர் (16) பிரவேசிக்கலாம்.*

1 2 3 4 5 6 7
तालं तमालं भल्लातं तिंत्रिडी खण्डमेव च ।
8 9 10 11 12 13 14
कदंबः खादिरं वापि सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३३ ॥

தாலம் தமாலம் பல்லாதம் தித்திடீ கண்டமேவ ச।
கதம்ப: காதிரம் வாபி ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

[ப-ரை] *(எந்த வீட்டில்) (1) பனைமரம், (2) பச்சிலைமரம், (3) சேராமரம் (சேங்கொட்டை மரம்) (4) புளியமரம், (5-6-7) ஒருவகை கரும்பு (8) கடம்ப மரம், (9-10-11) கருங்காலி மரம், (இவை இருக்கின்றனவோ அங்கு) (12) மனைவியுடன் (13) நீர் (14) பிரவேசிக்கலாம்.*

3 4 2 1 5 6 7 8
न्यग्रोधं वा गृहे येषा मश्वत्थं चूतमेव वा ।
9 10 11 12 13 14
उदुंबरं वा पनसं सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३४ ॥

ந்யக்ரோதம் வா க்ருஹே யேஷாமச்வத்தம் சூதமேவ வா।
உதும்பரம் வா பநஸம் ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

[ப-ரை] *(1) எவர்களுடைய (2) வீட்டில், (3-4) ஆலமரம், (5) அரசமரம், (6-7-8) மாமரம், (9-10) அத்திமரம், (11) பலாமரம் (இவை இருக்கின்றனவோ, அங்கு) (12) மனைவியுடன் (13) நீர் (14) பிரவேசிக்கலாம்.*

3 4 2 1 5 6
एका दासी गृहे यत्र त्रिगवं पञ्चमाहिषम् ।
7 8 9 10 11
षडश्वं सप्तमातङ्गं सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३५ ॥

ஏகா தாஸீ க்ருஹே யத்ர த்ரிகவம் பஞ்சமாஹிஷம்।
ஷடச்வம் ஸப்தமாதங்கம் ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

[ப-ரை] *(1) எந்த (2) வீட்டில் (3) ஒரு (4) வேலைக்காரி (இருக்கிறாளோ) (5) மூன்று எருதுகள் (6) ஐந்து எருமை மாடுகள் (7) ஆறு குதிரைகள் (8) ஏழு யானைகள் (இவை இருக்கின்றனவோ) அங்கு (9) மனைவியுடன் (10) நீர் (11) பிரவேசிக்கலாம்.*

1 3 2 4 5 7 6
यस्य काली गृहे देवी प्रेतरूपा च डाकिनी ।
11 8 9 10 12 13 14
क्षेत्रपालोऽथवा यत्र सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३६ ॥

யஸ்ய காளீ க்ருஹே தேவீ ப்ரேதரூபா ச டாகிநீ ।
க்ஷேத்ரபாலோ தவா யத்ர ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச

[ப-ரை] (1) எவனுடைய (2) வீட்டில் (3-4) காளீதேவியும், (5) ப்ரேதவடிவமான (6-7) டாகிநியும் (இருக்கின்றனரோ) (8-9) அல்லது (10) எங்கு (11) * க்ஷேத்ரபாலன் என்னும் தேவதை இருக்கின்றதோ (அங்கு) (12) மனைவியுடன் (13) நீர், (14) பிரவேசிக்கலாம்.

शयनासनकालेषु भोजनाटनवृत्तिषु ।
येषां वदति नो वाणी नामानि च हरेः सदा ॥
तद्गृहं ते समाख्यातं सभार्यस्य निवेशितुम् ३७ ॥

சயநாஸநகாலேஷு போஜநாடநவ்ருத்திஷு ।
யேஷாம் வததி நோ வாணீ நாமாநி ச ஹரே: ஸதா ।
தத்க்ருஹம் தே ஸமாக்யாதம் ஸபார்யஸ்ய நிவேசிதும் ॥

[ப-ரை] (1) படுக்கும் பொழுதும்—உட்காரும் பொழுதும், (2) உண்ணும் பொழுதும், ஸஞ்சாரம் செய்யும் பொழுதும் (3) எவர்களுடைய (4) வாக்கு, (5) ஸ்ரீமந்நாராயணனுடைய (6-7) திருநாமங்களை (8) எக்காலமும், (9-10) சொல்லவில்லையோ (11) அவர்களுடைய வீடு (12) மனைவியுடன் கூடிய (13) உமக்கு (14) வஸிப்பதற்காக (15) ஏற்படுத்தப்பட்டது.

पाषण्डाचारनिरताः श्रौतस्मार्तबहिष्कृताः ।
विष्णुभक्तिविनिर्मुक्ता महादेवविनिन्दकाः ।
नास्तिकाश्च शठा यत्र सभार्यस्त्वं समाविश ॥ ३८ ॥

பாஷண்டாசார நிரதா: ச்ரௌதஸ்மார்த்தபஹிஷ்க்ருதா: ।
விஷ்ணுபக்திவிநிர்முக்தா மஹாதேவவிநிந்தகா:
நாஸ்திகாச்ச சடா யத்ர ஸபார்யஸ்த்வம் ஸமாவிச ॥

* க்ஷேத்ரபாலன் என்னும் தேவதை 49 விதமானது. இதன் மந்திரங்கள் பூஜா விவரங்கள் எல்லாம் ப்ரயோகஸாரம்-நிபந்தம் மந்த்ரதேவ ப்ரகாசிகா-தந்த்ரஸாரம்-முதலான நூல்களில் விஸ்தாரமாகக் கூறப்பட்டுள்ளன.

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(प्रविश्य)

कञ्चुकी — अहो! मुग्धता दनुजराजस्य। इदमपि न ज्ञायते। येन वधूसनाथेन युयुत्सुना दानवनगरोपवनविहारिणा कंसारिणा सकलमपि दानवकुलं तृणाय मन्यते। यतः—

एको जनो बलहृतादितिकुण्डलाभ्यां
कर्णौ विभूषयति हन्त! कृतापराधः।
तत्सन्ततिश्रवणदारणनाद एष
आकर्ण्यते दनुजसूदनपाञ्चजन्यः ॥ १ ॥

(वेत्रयष्टिं दृष्ट्वा विहस्य)

यदासीद्दैत्येन्दोरहमहमिकाक्रान्तमनसां
प्रणामे देवानां प्रहरणकृतास्फोटशिखरम्।
सृगालानामेतन्निहतदनुभूसैनिकवपू-
रसज्ञानां रोधे किमु परिणमेद्वेत्रमिह नः ॥ २ ॥

(विचिन्त्य) वयमपि युद्धसन्नद्धा भवामः। (पुनर्विचिन्त्य) मा मैवम्।

न चापस्यारोपे भवति भुजसारो न धनुषो
दृढग्राहे मुष्टिः प्रभवति चलस्थाविरवशात्।
न नेत्रे कुर्वाते निजपरविवेकं समुदितं
न शूराणां नाम श्रवणमपि गृह्णाति समरे ॥ ३ ॥

किमनया चिन्तया? सर्वं महाराज एव समीकरिष्यति। अथवा शुद्धान्तगतो महाराजोऽपि किं करिष्यति? (आकाशे कर्णं दत्वा) अहो! किमिति श्रूयते? 'प्रबुद्धो महाराजस्सभामध्यास्ते' इति। तदिदं युज्यते।

चरीकरीति भेरीयं रोदोरोधकरं रवम्।
अमन्दा वन्दिवृन्दानां जयन्ति विजयोक्तयः ॥ ४ ॥

अतस्तावत्साधयामि स्वामिसन्दर्शनाय, यावदसौ समराय सन्नह्यति। (आकाशे कर्णं दत्वा) अहो! कोऽयं कलकलः कवलयति दिङ्मण्डलम्? (विचिन्त्य) आः! ज्ञातम्।

आरब्धं दनुजैस्सयादवभटैरायोधनं दीपितै-
राक्रान्तं नलकैस्स्फुरद्रुमडिमैराग्नेयबाणैरपि ।
सान्द्रैरम्बरमालिखद्भिरभितः पांसूत्करैस्संकुलं
दावोद्दामसमुज्ज्वलद्यवफलारण्यश्रियं गाहते ॥ ५ ॥

अपि च —

प्रियेषून्मत्तेषु प्रधनकृतयात्रेषु परितः
पुनस्तद्व्यावृत्तेस्समरधरणेरीक्षणकृते ।
पुरीयं प्राकारप्रतिशिखरदत्ताननवधू-
जनाक्षिद्रोण्यग्रस्रवदविरळास्रोरुपरिघा ॥ ६ ॥

(परितोऽवलोक्य) समरनिहतसैनिकमांसलुब्धाः इतस्ततस्संचरन्ति यातुधानाः। (पुनर्विचिन्त्य) कष्टं कष्टम् । नाद्यापि देवस्समरधरणिमवतरति । यावदमुमुदन्तमवधारयामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति राक्षसः)

राक्षसः — (आत्मगतं) कुदो गए लंबाहळा ? एत्थवि ण दीसइ । तं सद्दावेमि । (प्रकाशं) लंबाहळे! लंबाहळे !! [(आ)कुतो गता लंबाधरा ? अत्रापि न दृश्यते । तां शब्दापयामि । (प्र) लंबाधरे ! लंबाधरे !!]

(प्रविश्य)

राक्षसी — मं पिओ विअ सद्दावेइ । (उपसृत्य विलोक्य) मं वि मोत्तूण कुदो गए तुमं [1]एक्के एव्व शंकुकेशे ? [मां प्रिय इव शब्दापयति । (उपसृत्य विलोक्य) मामपि मुक्त्वा कुतो गतस्त्वं एक एव शंकुकेश ?]

शङ्कुकेशः — अहगे जाअवदाणवबलाणं शिद्धवअणादो शमळकम्मं [2]शुणिअ पळळलोहेण शमागए । तदा तुमं वि गवेशिए । ण उण दिट्ठे । कुदो गए ? [अहं यादवदानवबलानां सिद्ध-वचनात् समरकर्म श्रुत्वा पलललोभेन समागतः । तदा त्वमपि गवेषिता । न पुनर्दृष्टा । कुतो गता ?]

लंबाधरा — जण्णाशिरजणशिणा णळअदणुअणाहेण आरब्धम्मि दुग्गा(दे)वीमहूसवे पळळ[3]पसादपरव-सदाए [4]विज्झाअळं पविट्ठोह्मि । तत्थ ऊशवणिशामणशमाअदाहिंतो शूळाहिंतो एत्थ

1. एक्केणव्व — क-पाठः । 2. शुणुअ-क-पाठः । 3. पशाद — क पाठः । 4. परवसदादो क-पाठः ।

आळ्ध्धं जुध्धं आअण्णिअ ओदालिअं तुमं उवलध्धुं आअदह्मि । [जन्यशिरोजयैषिणा नरकदनुजनाथेन आरब्धे दुर्गा(दे)वीमहोत्सवे पललप्रसादपरवशतया विंध्याचलं प्रविष्टाऽस्मि । तत्र उत्सवनिशामनसमागतेभ्यः शूरेभ्यः अत्र आरब्धं युद्धं आकर्ण्य अवतीर्णं त्वां उपलब्धुं आगतास्मि] ।

शङ्कु — (स्मितं कृत्वा) अहगे शोअळपूळणत्थं ण वळं शमागए । किंदु गअणाशिआए [1] कुमळीए पाणिग्गहणमहूसवशाहणाणि लुहिळमंशप्पाअवत्थूणि लध्धुंवि । [अहं स्वोदरपूरणार्थं न परं समागतः । किन्तु गजनासिकायाः कुमार्याः पाणिग्रहणमहोत्सवसाधनानि रुधिरमांसप्राय-वस्तूनि लब्धुमपि] ।

लंबा — (सहर्षं) होदु । कुदो दे जादो ? [भवतु कुतस्ते जातः ?]

शङ्कु — गअणाशिआवळत्थं काशीउळवाशि[2]मुध्धचंदशेहलच्छत्तधाळअं लंबोअळं आणेदुं गए । [गजनासिकावरार्थं काशीपुरवासिमुग्धचन्द्रशेखरच्छत्रधारकं लम्बोदरं आनेतुं गतः ।]

लंबा — होदु । अज्ज किं शंपाइदे ? [भवतु, अद्य किं संपादितम् ?]

शङ्कु — एक्केक्कश्श शहश्शे मणुअतुळङ्गमकळिन्दमंशाणं ।
मेदशिणेहघडाणं णहु गणिए तहअ लुहिळकुंभाणं ॥ ७ ॥
[एकैकस्य सहस्रं मनुजतुरङ्गमकरीन्द्रमांसानाम् ।
मेदस्स्नेहघटानां न खलु गणितं तथा च रुधिरकुम्भानाम् ॥]

लंबा — (स्मितं कृत्वा) णाह ! एक्कश्श दिअहश्श तुह एक्कश्शवि एदे ण वळिअन्ते । [नाथ ! एकस्य दिवसस्य तव एकस्यापि एतानि न पर्याप्तानि] ।

शङ्कु — पुढमशमाअअशोणिअशमळ[3]शंपाइअए एदे । अज्ज शाअं शमए जहुणाहश्श मुळह-अवअणपंचअणणिशुंभमुहेहिं महंते कळहे भविश्शइ । तदा तुह जह मणळहे तह शंपाएमि । [प्रथमसमागतशोणितसमरसंपादितकान्येतानि । अद्य सायंसमये यदुनाथस्य मुर-हयवदनपंचजननिशुंभमुखैः महान् कलहो भविष्यति । तदा तव यथा मनोरथः तथा संपादयामि ।]

लंबा — णेदे भविश्शइ । जं णेण णळअदाणवेण पूआविहिणा पशण्णे भूअणाहे दुग्गा(दे)वीअ शमळ-शहाअत्थं विआ ।

1. कुमुळीए क-पाठः ।
2. क. मातृकायां ‘ मुग्ध ’ पदं नास्ति ।
3. शंपाइए-क-पाठः ।

[नेदं भविष्यति। यत् अनेन नरकदानवेन पूजाविधिना प्रसन्ने भूतनाथे दुर्गा(दे)वी च समरसहायार्थं वृता।]

शङ्कु — (चिन्तां नाटयति)

(प्रविश्य)

राक्षसपुत्रः — (विलोक्य) एत्थ एव्व कहं मादा पिदलाअ? [अत्रैव कथं माता पिता च?]

शङ्कु— जाद! शुप्पकण्ण! किंणु आअए लंबोअले? [जात! शूर्पकर्ण! किन्तु आगतो लंबोदरः?]

शूर्प — किंति कहेमि? अज्ज किच्चआणिमित्तं चक्कपाणिणा अणुप्पेशिएण चक्केण शव्वत्थ शंदीविए काशीउले कुदोवि कंदिशीए दुग्गा(दे)वीशणाहे भूअणाहे। ता ण दिट्ठे महोअले। [किमिति कथयामि? अद्य कृत्यानिमित्तं चक्रपाणिना अनुप्रेषितेन चक्रेण सर्वत्र सन्दीपिते काशीपुरे, कुतोऽपि कांदिशीको दुर्गा(दे)वीसनाथो भूतनाथः। तस्मात् न दृष्टो महोदरः।]

शङ्कु — होदु। जदो कुदोवि गए। तस्सिं खणे [1]आगमिस्संति तेण कहिदं। ता ण किंवि अदिक्कंतं। [भवतु। यतः कुतोऽपि गतः। तस्मिन् क्षणे आगमिष्यामीति तेन कथितम्। तत् न किमप्यतिक्रान्तम्।]

लंबा — (सहर्षम्) अणुऊलेण विहिणा अह्मे अणुगहिदा। (आकाशे दृष्ट्वा) णहगआएदे णारअपव्वआअ। ता इदो णिग्गच्छंताणं णलअलक्खिआणं सेणिआणं अणुपदं गमिअ बहूणि वत्थूणि शंपादेमो।

[अनुकूलेन विधिना वयं अनुगृहीताः। (आकाशे दृष्ट्वा) नभोगतावेतौ नारद-पर्वतौ च। तत् इतो निर्गच्छतां नरकरक्षितानां सैनिकानां अनुपदं गत्वा बहूनि वस्तूनि संपादयामः। (इति निष्क्रान्ताः।)

॥ मिश्रविष्कंभः ॥

---

1. आगमिस्संदिति-क-पाठः।

(ततः प्रविशति नारदः पर्वतश्च ।)

नारदः — (अधो दृष्ट्वा)

प्राग्ज्योतिषनगरीयं नायकतामेति मेदिनीकान्त्याः ।
बाहार्गळेन गुप्ता दनुजेशितुरप्युरःकवाटेन ॥ ८ ॥
समरपरिशीलनकृते त्रिदशपुरीमेव कुर्वते [1]खुरळीम् ।
अत्र खलु दैत्यडिंभा गात्रधृतेन्द्रगजकुम्भसिंदूराः ॥ ९ ॥
अनवरतमश्रुपातैरारक्तदृशा सहस्रनेत्रेण ।
बन्दीकृतेन पुनरियमनियन्त्रणदीपयन्त्रभूषेव[2] ॥ १० ॥

अये ! पर्वत ! सर्वथा स्वाच्छन्द्यमानन्दकन्दः । तन्निरोधः प्रभूणामनुरोधः । येन वलमथनानुगमानुपालनेन वितथीकृतमस्मदागमनम् । इदमपि कदनं वनकौमुदीकृतम् ।

पर्वतः — भगवन् ! न समापित मिद मधुनापि ।

नारदः — (सगद्गदं) सखे ! चिरप्रवृत्तोऽयं संग्रामः ।

पर्वतः — (आत्मगतं) कलहजीवातुरेष जीवः । (प्रकाशं सपरिहासं हस्तं तदुरसि निधाय) भगवन् ! मा भैषीः । मा भैषीः । अद्यतनमेवेदं प्रधनम् । यदुत,

सान्द्रैराग्नेयबाणैस्सरभसमखिलं व्योम रुन्धन्ति योधाः
ज्वालामाला वमद्भी रणहतपदगप्राणवातातिलुब्धैः ।
पादन्यासाभिभुग्नक्षिततलविवरादम्बरे निस्सरद्भिः
पातालात्रासखिन्नैर्भुजगपरिवृढैर्भूरिफूत्कारभाग्भिः ॥ ११ ॥

अपि च —

सर्वप्रतिभयैश्शब्दैर्योधा नळकधारिणः ।
हसन्ति यत्नसंरुद्धनिमेषा नाकयोषितः ॥ १२ ॥

नारदः — तदिदं युज्यते । अतस्सुखितमिव मे हृदयम् ।

पर्वतः — नरकासुरो नाद्यापि समरधरणिमवतरति । अमी च तत्प्रेषितास्सेनापतय इव दृश्यन्ते । सकलभुवनसञ्चारिणा तत्रभवता त एते संज्ञया ज्ञापनीयाः ।

नारदः — (अंगुल्या निर्दिशन्)

योऽसौ चर्मकृपाणपाणिरुपरि भ्राम्यन् पतन् भूतले
लक्ष्यालक्ष्यतनुश्शिरांसि शतशश्छिन्दन्त्रिपुक्ष्माभृताम् ।

---

1. खुरली – शराभ्यासभूमिः । 2. भवतीति शेषः ।

विष्वग्दर्शितलाघवो वितनुते पाटच्चरप्रक्रमं
दैत्येन्द्रध्वजिनीपतिर्द्रुतगतिः ख्यातो निशुंभाख्यया ॥ १३ ॥

मध्ये कुन्तं गृहीत्वा चलितमुभयतस्संमिलत्कोटियुग्मं
चेतोवृत्तेस्समानाधिकरणगमनं द्रागमारुह्य वाहम् ।
विष्वक्संदृश्यमानो विहितरिपुचमूभङ्गसंहारघोर-
स्साक्षात्कल्कीव सोऽयं रणशिरसि हयग्रीवनामा समिधे ॥ १४ ॥

आशापाशवतो विपाशयति यस्तं दैत्यपाशश्चलन्
बन्धुं यादवबान्धवं बत मुरः पाशी रणे वारुणैः ।
आरूढो मदमन्थरञ्जलधरश्रीबन्धुरं सिन्धुरं
धत्ते विन्ध्यधराधराग्रविहरद्धाराधरौघश्रियम् ॥ १५ ॥

जगद्विदितवैभवानां यादवानामभिधानमाम्रेडनम् । क इव नयत्यमीषां शौर्यमाश्चर्यचतुष्पथं नयनपथम् । यतः ;

प्रहर्षहृष्यत्तनुरोमघर्षैर्बाष्पायमाणानि विलोचनानि ।
इच्छानुरूपं मुहुरीक्षमाण आस्कन्दनं नन्दति निन्दतीन्द्रः ॥ १६ ॥

यदेतेषां योद्धारोप्येवमेव युध्यन्ति । किमुत यादवाः ? पश्य ! पश्य !!

प्रहरणघट्टितप्रहरणश्लथलोहलवैः
क्षतजकणार्द्रगात्रपतितैर्निबिडैः परितः ।
विदलितकंकटा अपि विधूतविभेदभया
विदधति सादिनः [1] क्वचन मानधनं प्रधनम् ॥ १७ ॥

इतो दृष्टिर्दीयताम् ।

विन्यस्याग्रपदे मदेभवदने तद्दन्तशंकुद्वय-
प्रोतस्वोदरमध्यसीमनि रुषा प्रोच्चंभिते वाजिनि ।
आतन्वन्नपपातभीतिरपरो [2] यन्त्राश्वसादी समं
शस्त्राशस्त्रि चिराय साहसरसस्साश्चर्यमालोक्यते ॥ १८ ॥

पर्वतः — (सश्लाघम्) भगवन्नत्र [3] निर्धारणगर्भमेकवीरपदम् ।

---

1. क्रकचमान-क-पाठः । 2. यन्त्रा-अश्वसादी-इति छेदः । यन्त्रा-इति तृतीयैकवचनम् । हास्तिपकेनेत्यर्थः । 3. एकेषां वीरः-इति विग्रहवाक्यम् ।

नारदः — सखे ! पर्वत ! इदमपि चित्रीयते ।

प्रोतः परेणोन्नमितोऽधिकुन्तं त्वगं भ्रमंस्तत्र विशालयिष्यन् ।
प्रतिप्रहर्तुं रिपुमेकवीरः करोत्यसौ स्तंभनटस्य लक्ष्मीम् ॥ १९ ॥

पर्वतः — भगवन्नौपयिकमेतदविवेकसान्निवेशो मदावेश इति । यतः,

करं विकृत्तं क्षतजारुणं करी परेण तादृक्परिमाणयाविदन् ।
पुरः पतन्त्या रुधिरौघधारया करोति भूयः कदनं मदोद्धतः ॥ २० ॥

नारदः — दिष्ट्येदमायोधनमनुगृह्यते । पश्य ! पश्य ! !

क्षरत्क्षतजपङ्किला दलितकुंभिकुंभस्थली-
मणिप्रकरदन्तुरा द्रुतसमीकृता स्यन्दनैः ।
मदात्वळपदाहता मुहुरसौ न सांग्रामिकी
पदातिपदचंक्रमे वितनुतेऽन्तरायं मही ॥ २१ ॥

पर्वतः — सममेव [1] संहृता यादवदानवसैनिकाः । अतः कुतः कौतुकं केशवस्य ?

नारदः —
युगपदमी विशन्ति युधि वीरवरा निहता
दिनकरमण्डलं स च दधाति चलाचलताम् ।
अयमपि वल्गती[2]न्दुदिननाथदृगात्मजयं
हृदि विवदन्निमित्तविधि[3]विन्दुरहो ! मुरहा ॥ २२ ॥

पर्वतः — भगवन् ! नातिदूरवर्तिनोरावयोर्दृशां शोणितशमिता रणरेणवो न रुंधन्ति पन्थानम् । कथमिव गगनमध्यमध्यासीनानाम् ?

नारदः — सखे ! पर्वत !

पतत्रिणां व्योम्नि पतत्रवातैः
क्रव्यादनानां कृतमण्डलानाम् ।
आयोधनालोकनमन्तरायं
न रेणवो नाकसदां नयन्ति ॥ २३ ॥

पर्वतः — (सस्मितम्) भगवन् ! इतो व्योम्नि दृष्टिर्दीयताम् ।

कश्चित्सपत्नकण्ठास्रं पिपासुर्निहतस्स्वयम् ।
न तृप्यति पिबन् जातु दिव्यकान्ताधरामृतम् ॥ २४ ॥

---

1. संभृता इति पाठान्तरम् । 2. इन्दुः=चन्द्रः दिननाथः=सूर्यः तावेव दृशौ यस्य सः ।
3. विन्दुः=ज्ञाता । विद ज्ञाने विन्दुरिच्छुः ३—२—१६९ इति उप्रत्ययो नुमागमश्च निपात्यते ।

नारदः — (साश्चर्यम्) सखे ! न दृष्टचरमिय[1]द्वारणमारणम् ।

पर्वतः — कथमिव ?

नारदः — पुष्पाण्यंबरभूरुहामपचितान्याकुड्मळं भूषणे
यद्यन्मौक्तिकमात्मनां सुरचमूहारेषु यद्यत् स्थितम् ।
सर्वं संहृतयोधसंवृतिकृते माल्योपयुक्तं पुरै-
वैतानि द्विपमौक्तिकान्यनवधीन्याह्लादयन्तेऽमरीः ॥ २५ ॥

एवमेव योधानाम् । यतः—

संग्रामसाहससमार्जितपुण्यजातै-
र्योधैर्हृतास्वपि बलात्परिचारिकासु ।
अच्छत्रचामरमलक्षितराजभावं
देवा विदन्ति नयनैर्दिवि देवराजम् ॥ २६ ॥

पर्वतः — (अधो दृष्ट्वा) अहो ! अत्रैवानुभवति साम्राज्यं बीभत्सः । पश्य ! पश्य !!

सृक्कासृग्धरलेहनास्यविलुठत्प्रेतक्षरच्छोणित-
स्वीकाराकुलजिह्विकाचटचटानुस्यूतताळस्वनाः ।
पाणिद्वंद्वगृहीतदन्तिरदना नानापिशाचीर्वसा-
माल्यामण्डलदण्डलास्यरसिकास्संग्रामरंगांकणे ॥ २७ ॥

दन्ताघट्टितदन्तिमस्तकमणीजाताग्निपक्वामिष-
ग्रासप्रच्युतखण्डिकाप्रतिसमाधानोल्लसत्कूर्परैः ।
दंष्ट्रालंबिसिराळसैन्धवशव[2]स्वप्नक्वशिशूत्कंठया
भूतैस्संचितमांससंचयकरैर्भूचक्रमाक्रम्यते ॥ २८ ॥

(अन्यत्र प्रदर्श्य)

एष स्वादुतरो मुमूर्षुरयमप्यास्वादनीयो युवा
मेदस्तद्घृतमेदुरं मृदुरसौ कंकाळ आस्तं नवम् ।
शुण्डेयं विगतास्थिरित्यधिगतालापा दुरापाः क्वचित्
खादन्तः कुणपान् कराळवदना धावन्ति भूताः परे ॥ २९ ॥

क्रीडन्त्यत्र कराग्रशूलयुगळप्रोताश्वसादिद्वय-
प्रेताकल्पितसंगरेक्षणकृतामोदाट्टहासा इमे ।

---

1. वारणानां – गजानां, मारणं – हिंसनम् । 2. स्वप्नक् निद्राशील: ।

अन्ये [1] त्वाप्रपदीनदन्तवसनप्रान्तप्रसक्तामिष-
ग्रासव्यग्रमुखैर्मिथः कृतरणैः क्रन्तद्वृकैस्संवृताः ॥ ३० ॥

इतो दृष्टिर्दीयताम् ।

पक्ष्मोत्क्षेपणलक्षितेक्षणदरीमध्यस्फुरत्तारका-
दीपानुक्षणदर्शितक्षणरुचिक्षीणान्यदृग्वीक्षणाः ।
जृंभारंभविजृंभिताट्टहासितैस्संक्षोभयन्ति क्षितिं
तूर्णाघूर्णितकेशशङ्कुनिचया डाकिन्य एता इमाम् ॥ ३१ ॥

नासाकन्दरभस्त्रिकामुखपटीनिष्क्रान्तदन्तान्तर-
श्रेणीयत्नविनिर्गताननमरुद्भिध्वस्तपार्श्वद्रुमाः ।
वक्त्रैरग्निकणान्वमन्ति विवृतैर्भ्राम्यद्भिरभ्रे भृशं
वेताळा विहितातपत्रवलया मांसासुलोलैः [2] वळैः ॥ ३२ ॥

(नेपथ्ये)

'कष्टं कष्टम्'

(सर्वे दत्तकर्णास्ससंभ्रमं शृण्वन्ति)

(पुनर्नेपथ्ये)

येन केनापि [3] यादवदवकुठारकाण्डेन कुट्टाकमठेन यादवदायादेन मम पुनरकुण्ठ-महिमानो [4] महामात्रा मुर–निसुंभ–हयग्रीव–पञ्चजनप्रभृतयो वञ्चिताः । तत्किमिति सहते दानवपतिः ? सर्वेऽपि शृण्वन्तु ।

वैरशुद्धिविधौ वीर[5]श्चतुर्भिस्स्वैश्चमूवरैः ।
अनेन पश्चतां सद्यस्संयोजयति साहसी ॥ ३३ ॥

पर्वतः — (श्रुत्वा सभयोत्कंपं) भगवन् ! प्रतिहतममङ्गळम् । प्रतिहतममङ्गळम् ।

नारदः — कथमिव ?

पर्वतः — (तमेव श्लोकं पठति)

नारदः — सखे ! मा भैषीः प्रतिहतममङ्गळम् । प्रतिहतममङ्गळम् । तत्रैव [6] दानवेऽसमर्थः पर्यवस्यति ।

पर्वतः — (सहर्षं प्रतीचीं दृष्ट्वा) अहो ! किमिदमहर्निशासंधावपि संध्यायते ?

---

1. आप्रपदीनं=पादाग्रपर्यन्तलम्बि । 2. वळैः=काकैः ।
3. दानवदवकुठार–इति पाठान्तरम् । 4. प्रधानाः अमात्याः 5. चतुर्भिस्तैः-इति पाठान्तरम् ।
6. दानवे सति–इति पाठान्तरम् ।

नारदः—(विमृश्य) आः ! ज्ञातम् । मन्त्रिवधामर्षिणा दानवनाथेन भवितव्यम्; यदेतत्पुरस्सरसेनारुण-रेणवो दृश्यन्ते ।

पर्वतः — सम्यगवधारितम् । एतेऽपि महाजनाः [1]उद्ग्रीवयन्ते ।

नारदः — (पुरो दृष्ट्वा) कथमसौ,

तुङ्गं वल्गत्तुरङ्गं त्वरितमधिगतः कूजिताङ्गं [2] शताङ्गं
बिभ्राणोऽ[3]भ्रेभदन्तक्षतिकिणमुरसा वीरलक्ष्मीनखाङ्कम् ।
आगर्भावासमङ्कैरहरहरधिकं वर्धमानं वहन्त्या
[4]धात्र्या मात्रापि यत्नाद्धृतचरणभरस्सोऽयमायाति वीरः ॥ ३४ ॥

वक्त्रैर्भुग्नैस्सिरालैर्विषममतिविषोद्गारिभिः क्षुण्णचूडा-
रत्नव्याकीर्णधूळी[5]स्स्थपुटितनयनेष्वापतन्तीः प्रमार्ष्टुम् ।
बाहुभ्यामप्यशक्तो[6]भुजगपरिवृढस्तावतीभिः[7] कथंचित्
जिह्वाभिर्लेलिहानो वहति रथपदन्यासमस्यातिभारम् ॥ ३५ ॥

सङ्घर्षान्निजवेगसंभवमहावातूलसंभ्रामिते
लोकालोकधराधरे तत इतो निर्यत्नमुत्तेजितम् ।
एतेनातपवारणश्रियमिदं शूलं भुजावर्तितं
धत्ते दानवसैन्यविश्रमकृते च्छायां समापादयत् ॥ ३६ ॥

एतेनाहवसाहसप्रतिभयेनायोधने निर्जिता
बंदीकृत्य नियोजिताः करुणया कैङ्कर्यभाजां पदे ।
देवास्स्वासु तथाविधासु युवतिष्वेवातियत्नार्जिता
जारस्त्रीरतिनिर्वृतीरनुभवन्त्यत्रामरेन्द्रादयः ॥ ३७ ॥

पर्वतः — अस्य भुजयोराश्चर्यमोजायितम् । पश्य ! पश्य !!

असौ रुधिरवाहिनी प्रतिपदं निरुद्धा द्विषां
कबंधनिचयै रथप्रहतपद्धतिव्यापिनी ।
सवेगमनुसारिणी दनुजनेतुरिंधेतरां
भगीरथरथानुगा बहुमुखीव भागीरथी ॥ ३८ ॥

---

1. उद्ग्रीवायन्ते इति पाठान्तरम् ।
2. शताङ्गः=रथः । 3. अभ्रेभः=ऐरावतः । 4. धात्री=क्षितिः । 5. स्थपुटितानि=विषमोन्नतानि ।
6. भुजगपरिवृढः=आदिशेषः । 7. तावतीभिः=नयनसमसङ्ख्याकाभिः (द्विजिह्वत्वात् तथात्वम्) ।

नारदः — (सावषादम्)

स्यूताकर्णिशरानुषक्तधमनीदाम्नामुनानीकिनी
नाभिक्रामति नापयाति विषमं कृष्टा मिथो यादवी ।
रक्षित्रापि न रक्षिता भयवशादालोकयन्ती दिशो
बद्धानामिव [1]यादसामियमय [2]स्यानाययन्त्रैस्तुलाम् ॥ ३९ ॥

(अन्यतो दृष्ट्वा सविमर्शम्)

कोऽसौ विरथ एव समरधरणिमवतरति? (सम्यङ्निरूप्य)

अश्रान्त [3]पार्श्वपरिवर्तितया शताङ्गो
[4]घाटाकिणै[5]र्वनशुकैश्च शताङ्ग [6]घोटाः ।
सूतोऽप्यकालकुसुमैर्विदितस्स एव
[7]पश्यालिकप्रहरणप्रथितापदानः ॥ ४० ॥

कथमसौ —

बालक्रीडितशांबरीप्रसवभूर्दैत्येन्द्र[8]निर्गंधना
[9]काण्डीरा चललक्ष्यखण्डनजगत्प्रख्यातबाहूदया ।
श्रीशस्यापि [10]पितृणसंयमनतस्संमोचयित्री सखे!
सेयं संगरसीम्नि दीव्यति रतेः पातिव्रती देवता ॥ ४१ ॥

अस्य खलु

शताङ्गः प्रेर्यमाणोऽपि मुहुर्मान्द्यन्न मुञ्चति ।
पक्षानिलैः प्रतिहतस्तुरगाणां तरस्विनाम् ॥ ४२ ॥

पर्वतः — परस्परेक्षणक्षणप्रवर्धमानमानसंप्रेरणानुषञ्जितरथ्याननयोर्नरकासुरप्रद्युम्नयोर्विवाद इव श्रूयते। तत्सावधानं शृणुवः । (कर्णं दत्त्वा) कथमेवमभिधीयते नरकासुरेण – "अरे रे मर्त्यकाकपक्षिन्! किं कुलं त्वया विच्छिद्यते?" (पुनः कर्णं दत्वा) प्रद्युम्नोऽप्युत्तरं ददाति— "भो भो दानवराज! अहं तु यदुवीरः ।

नरकासुरः — (वीरशब्दश्रवणेन सक्रोधं) किं स्त्रीवधवीरः? उत धात्रीसङ्गवीरः?

---

1. यादांसि जलजन्तवः 2. आनायः—जालम् ।
3. यात्र–इति पाठान्तरम् । 4. घाटा=ग्रीवापश्चाद्भागः । 5. वनशुकेषु–इति पाठान्तरम् ।
6. घोटाः=अश्वाः 7. पश्यालिकः=रुद्रः तस्य प्रहरणेन प्रथितं अपदानं यस्य सः–मन्मथस्यावतारः प्रद्युम्न इत्यर्थः । 8. निर्गंधना=मारणं । 9. काण्डीरा–काण्डास्त्रवती 'स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः' इत्यमरः । काण्डः—बाणः तद्वती इति यावत् । 10. पितृ=ऋण इत्यत्र सवर्णदीर्घः ।

प्रद्युम्नः — अहन्तु दैत्यारेर्नन्दनः शंबरशासनः । त्वामहमेव जानामि 'वीरभोज्याया भुवो नन्दन' इति ।

नरकः — (सक्रोधम्) अरे रे जाल्म !

पञ्चैव तव पुष्पाणि मृदूनि क्वनु मार्गणाः ? ।
प्रयोज्या मृदुगात्रेषु, क्व मे वज्रसमाश्शराः ? ॥ ४३ ॥

प्रद्युम्नः — (सस्मितं)

पञ्चैव तव च प्राणाः पञ्चैव च शरा इमे ।
पन्नगेन्द्रप्रतीकाशाः वैषम्यं नात्र [1] लक्षये ॥ ४४ ॥

किञ्च — पश्य [2] पश्यालिकस्याक्षि तार्तीयीकं प्रियासु यत् ।
इन्दीवरतुलामेति कल्पान्तेऽनलकल्पताम् ॥ ४५ ॥

पर्वतः — दानवः सस्मितमेवं ब्रवीति—'भगवतो भवानीपतेरन्यादृशवैभवानां लोचनानां महिमानं जानन्त एव जानन्ति' ।

नारदः — कुमारस्सव्यंग्यमुत्तरं ददाति । प्रद्युम्नः—अरे रे व्यर्थवचनाहवोपजीविन् ! किं न स्मर्यते बाणाहवव्यापारः ?

पर्वतः — नरकासुरो व्यङ्ग्यार्थमजानन्निवायमर्यामिति बाणैः प्रद्युम्नमभिवर्षति ।

नारदः — अनिवार्यः खल्वाजानसिद्धोऽभिनिवेशः । यद्यापि—

कर्णपूरकलिकानुषङ्गिणीं[3] मञ्जुगुञ्जदलिपुञ्जशिञ्जिनीम् ।
आयतामिषुपथानुसारिणीं यत्नपूर्वमनुकर्षति स्मरः ॥ ४६ ॥

एतदप्युपकाराय कल्पते—

नमदिक्षुचापपरुरुचलन्मणीघुटिकाभिरेनमिषवो विनिर्गताः ।
अपि धन्विनां नळाकिनां [4] परस्परं भुजगालिविस्मयकरं ब्रुवन्त्यमी ॥

पर्वतः — (सशिरःकंपं)

वासराननयोर्बाणा वासन्तानपि शैशिरान् ।
आम्रेडयन्ति शतशश्चिरप्राप्याननुक्षणम् ॥ ४८ ॥

---

1. लक्ष्यते-इति पाठान्तरम् । 2. पश्यालिकः=शिवः ।

3. मञ्जु गुञ्जन्तः अलिपुञ्जा एव शिञ्जिनी—ज्या । सा कर्णपूरकलिकायामनुषक्ता भवति । अस्य पुष्पबाणत्वात् सा तदनुसारिणी च भवति । मधुकराणां पुष्पानुसरणं हि स्वाभाविकम् । 4. पुरस्सरं-इति भुजशालि इति च पाठान्तरम् ।

नारदः — सखे पर्वत ! पश्य ! पश्य !!

दलितात्कुसुमेषुबाणटङ्कैर्दनुजेन्द्रोरुरसः कृताधिवासाः ।
उदिता धृतदिग्गजेभदन्तात् पटवासत्वमयन्त्यमी परागाः ॥ ४८ ॥

[1] पुष्पेषुमार्गणकृतव्रणलोचनेषु
सौरभ्यसंक्रमितषट्पदतारकेषु ।
एनं वपुष्यनिमिषेष्वपि पक्ष्मपातै-
रक्ष्णोर्विदन्ति विबुधा न सहस्रनेत्रम् ॥ ४९ ॥

किञ्च —

पुष्पेषुबाणनिर्भिन्ना दैत्या देवीभिरर्पिताम् ।
प्रेत्य भीत्यानुमोदन्ते नापि तां [2]वरणस्रजम् ॥ ५० ॥

पर्वतः — भगवन्नत्रापि दृष्टिर्दीयताम् ।

पुरापराधेन पुरामरातेरवाप्तवान्यामपि तामवस्थाम् ।
अद्यानुकूलां मनुते मनोभूश्शरव्यथां प्राप्य शरीरभोग्याम् ॥ ५१ ॥

नारदः — (सविषादं) अहह ! सखे ! कुमारोऽपि दानवेन्द्रविजयसंस्मारितशंबरहरगर्वापरकण्ठैस्सात्यकि-प्रभृतिभिर्यदुभिः समरधरणेरपसार्यते ।

पर्वतः — (अन्यतो दृष्ट्वा) नेदं खेदपदम् । किन्तु अस्मत्प्रमदपयोनिधेः पूर्णिमैवायं समयः । यतः, कुमारपराजयेन्धनसमिन्धानकोपधूमध्वजायमानभ्रुकुटि[3]विटङ्कः स्वयमेव समराभिमुखमभिपतति :—

स एष [4]पर्यायशयाननेत्रो जगत्त्रयग्रासकृदिन्द्रजालो ।
अनस्तिमातापितृकस्स्ववन्दी [5]माङ्गल्यदो मङ्गलदेवतायाः ॥ ५२ ॥

नारदः — सखे पर्वत ! नरकासुरो वासुदेवमेवमभिदधाति ; 'अरे गोपडिंभ ! प्राप्तोऽसि दिष्ट्यैव दृष्टिपथम् ।

---

1. पुष्पेषुः=प्रद्युम्नः तस्य मार्गणैः (सहस्रशः नरकासुरगात्रे) कृतानि व्रणान्येव लोचनानि तेषु सौरभ्यवशात् संक्रमिताः (इषूणां पुष्पत्वमिह भाव्यं) षट्पदा एव तारकाः । सहस्राक्षस्य अनिमेषाणि लोचनानीव इमानि । तथापि (मुखे) अक्ष्णोः पक्ष्मपातैः एनं=नरकासुरं सहस्रनेत्रादन्यं निर्धारयन्ति ।
2. तत्रत्यानां पुष्पाणामपि तदीयास्त्रत्वसंभावनयेति भावः ।
3. विटङ्कः=सुन्दरः । 4. पर्यायेण शयाने (सूर्याचन्द्रमसावेव) नेत्रे यस्य स तथोक्तः । 5. मङ्गळदेवतायाः= लक्ष्म्याः, माङ्गल्यदः=पतिः स एष समराभिमुखमभिपतति इत्यन्वयः ।

पश्येमौ परिघोपमौ मम भुजौ नैवा[1]पदानं तयो-
स्स्तौम्येषा न हि [2]बाहुशालिपदवी ताभ्यां श्रुतिभ्यां पुनः।
स्तूयेताद्भुतकारि जीवति चिरं जीवेश्वरे[3]ऽमर्त्यसू-
[4]र्विश्वस्ताङ्कनमात्मनो विवृणुते याभ्यां तवापि प्रसूः ॥ ५२ ॥

(सत्यभामां दृष्ट्वा माधवं प्रति)

विपिनमहिषच्छायः कायः क्व ते ? क्वनु चन्द्रवत्
कनकसदृशी तन्वी धन्वीकृतायतझिल्लिका।
अधिकतिमिरोत्कर्षा [5]वर्षाक्षपा क्वनु शारदी
क्वनु वद कला चान्द्री सान्द्रीकृतामृतदीधितिः ॥ ५३ ॥

माधवस्सत्यभामां प्रति सपरिहासं किमाह 'देवि! दानवेन्द्रस्त्वां कामयते'। सत्यभामयापि सम्यगभिधीयते 'आर्यपुत्र! अप्सरोभिरभिलषितस्यास्य दानवस्य न मर्त्यवधूरनुराग-पदम्।'

पर्वतः — सखे नारद! इदन्तु मम मनःखेदपदम्;

येनेयमंबुधिजले धरणी निमग्ना
पूर्वं वराहवपुषा पुनरुद्धृताऽभूत्।
[6]तन्मज्जितां तनयशोकसरस्वदन्त-
स्तामुद्धरिष्यति जगत्तितयेषु कोऽन्यः ॥ ५४ ॥

माधवेनाप्युत्तरं दीयते;

भोजात्मजामभिलषन् दमघोषसूनु-
र्यस्ते सुहृत्सवनसंसदि धर्मसूनोः।
आशाभिपूरणमगादमुनैव युक्तं
सर्वंसहातनय! [7]साप्तपदीनमेतत् ॥ ५५ ॥

नरकासुरोऽपि वासुदेववचनममृष्यमाणो बाणपरंपराभिस्तमेन [8]मभिवर्षति। यतः;

---

1. अपदानं वृत्तं कर्म। 2. बाहुशालिपदवी = वीराणां मार्गः।
3. अमर्त्यसूः = देवमाता अदितिः तवापि (उपेन्द्रस्य) प्रसूः जननी।
4. विश्वस्तांकनं = विधवाचिह्नं। ताटंकशून्यत्वात्। 5. वर्षक्षपा—इति क-पाठः।
6. तन्मज्जितां = तेनैव भगवता (पुत्रशोकाख्यसागरान्तः) मज्जितां तां = भुवं।
7. साप्तपदीनं = सख्यम्।
8. अभिवर्षयति इति 'क' पाठः।

दैत्येन्द्रबाणवर्षेण ककुभः कबलीकृताः ।
विस्मिता इव वीर्येण कन्दळद्रोमहर्षणाः ॥ ५६ ॥

नारदः — सखे पर्वत ! सर्वजनाविस्मयायेदम् ।

[1]दैतेयशासनशरासननिर्गतेन
[2]काण्डेन खण्डिततनून् पततोऽन्तरिक्षात् ।
मुक्तारवान्मुहुरपत्रपयेव बाणा-
नालोकयानतमुखान [3]वनीसुतस्य ॥ ५७ ॥

किञ्च ;

मैरावणभग्नदन्तशकलेष्वापुंखमारोपिता
गात्रे कुञ्जरपत्रकद्युतिवहेष्वस्यामरद्रोहिणः ।
कृष्णेन प्रथमं शरा विदधते नैव व्यथां तन्वते
भूयोऽप्यश्लथनाय मार्गणगणैस्संदष्टकीलश्रियम् ॥ ५८ ॥

पर्वतः — सखे नारद ! दानवेन्द्रोपि रोषकषायितेक्षणः पक्षतिषु तक्षति [4]पत्रिभिः पक्षिराजम् । अहह !

रुधिरै रूषिताङ्गानां पत्रिणां पतगेश्वरः ।
आम्रेडयति पत्राणि च्छिन्नैरस्य निजच्छदैः ॥ ५९ ॥

नारदः — (सहर्षं) सखे पर्वत !

[5]हिण्डनादण्डजेन्द्रस्य पुण्डरीकदृशारिपोः ।
सीदन्ति स्यन्दनहया विशिखैर्विमुखीकृताः ॥ ६० ॥

पर्वतः — अनिवार्यः खल्वभिमानिनामहंकारग्रंथिः ।

नारदः — कथमिव ?

पर्वतः — सपत्रैः पत्रिभिश्शौरेर्दैत्येन्दोरथ वाजिभिः ।
अस्यातिमानिता तिर्यङ्मुखता चापि बोधिता ॥ ६१ ॥

नारदः — (सर्वतो दृष्ट्वा) कथमितस्ततस्सर्वैरपि सुरासुरैरपक्रम्यते ?

पर्वतः — तदावामप्युपसृत्यास्वहे ।

नारदः — (समन्तादवलोक्य) अहो ! त्रिभुवनसंक्षोभकारणं कदनमुपक्रान्तं महावीराभ्याम् । तथाहि ;

---

1. दैतेयशासनः = कृष्णः 2. काण्डः = बाणः 3. अवनीसुतः = नरकासुरः ।
4. पतत्रीभिः क-पाठः । 5. हिण्डनात् = भ्रमणात् ।

आग्नेयं वारुणेनास्त्रं वारुणं मारुतेन च ।
निहन्ति नरकश्शौरेः कृतप्रतिकृतौ [1]कृती ॥ ६२ ॥

किञ्च ;　यद्दैवताः प्रतिहता विशिखाः [2]कळंबै-
र्यद्दैवतैर्यदुपतेरपि दानवेन्द्रोः ।
अत्रानताननममूनि पराजितानि
पश्यन्ति तानि विजयीन्यधिदैवतानि ॥ ६३ ॥

पर्वतः — अहो ! समरसमापननिपुणसन्नाहः कोऽयं कळकळः कबळयति मनांसि नः कौतूहलेन ? तत्सावधानमाकर्णयावः ।

(नेपथ्ये)

चक्रेण बाणभुजकर्तनपक्षपात-
शून्यानुरञ्जितमुखारसहस्रकेण ।
स्कंधावरोपितशिरास्समरानुमोदी
शेते स वीरशयने सुरराजवैरी ॥ ६४ ॥

उभौ — (आकर्ण्य सानन्दं ससंभ्रममुपसृत्य चाधस्तात्पश्यतः)

नारदः— (सकरुणं) अहो ! प्राग्ज्योतिषपते ! स त्वं कथमपराजितः परासुरसि ?

संवर्तपावकसमान[3]भिवर्षतेषून्
संग्रामसीम्नि भवताऽपहृतातपत्रे ।
येन प्रचेतसि जितेऽप्यधिकाश्रुपूरै-
रन्तःपुरावनमवर्धत तद्वधूनाम् ॥ ६५ ॥

(निर्वर्ण्य) सखे पर्वत ! [4]निर्भरभारः खलु निरसूनां देहबन्धः । यदिदानीं ;

आनम्रैरुत्तमाङ्गैरुदितमणिशतालातभीतद्रुताशा-
दन्तीन्द्रत्यक्तसाह्यैर्द्विगुणितभरणश्रान्तिरेकेन मूर्ध्ना ।
निःश्वासान् भुग्ननासाविवरविरळितान्मुञ्चता मध्यमेन
क्षोणीमेनां कथञ्चिद्वहति फणधरग्रामणीरस्य भारात् ॥ ६६ ॥

पर्वतः — (कर्णं दत्त्वा) किमिदं दानवेन्द्रकबन्धाभिमुखीनां दानवीनामिव परिदेवनं श्रूयते ?

---

1. कृती = निपुणः । 2. कळंबाः = शराः । 3. अभिवर्षता–इषून्–इति पदच्छेदः ।
4. निर्भरभारः = अतिशयितभारः ।

प्रेयस्येका रमण भवताऽलंकृता कुण्डलाभ्यां
मातुर्नेतुर्निखिलमरुतां[1] हन्त दन्तेन यासाम् ।
हैरंबेण द्रुतमभिहिता तत्क्रिया सा कृतेति
ह्रीणो द्रष्टुं स्वपिषि दयितास्ता इमा मीलिताक्षः ॥ ६७ ॥

अहह ! अपहृतमदितेर्यत्कुण्डलद्वंद्वमेकं
दनुजरमण ! हृत्वा दानवीनामिदन्नः ।
सकलमपि जगाम स्वं पदं सांप्रतं त-
त्स्वामिव महिसुराणां स्वानि दुर्नीतिभाजः ॥ ६८ ॥

(नेपथ्ये)

नीतानां नगरीं निजां पुनरदोबंदीकृतानां चिरा-
द्देवीनामवलोकनेषु चतुरैर्यद्देवराजोऽभ्यगात् ।
आवर्त्याननमप्यहो बहुमुखैर्मन्दाक्षमक्ष्णां शतै-
रन्योऽस्मादहिपुंगवात्तदवनौ कस्तादृशं वर्णयेत् ॥ ६९ ॥

नारदः — (सामोदं) सखे पर्वत ! सर्वसहानन्दनबंदीकृतवृन्दारकावलोकनाय साधयावः । (इति परिक्रामन्तौ विलोक्य सहर्षं अन्योन्यं) सखे ! पश्य ! पश्य ! !

सामोदैस्स्तूयमानस्समरभुवि सुरैः पक्षिराजेन पक्ष-
विश्रान्त्यै वारिसिक्तैर्व्यजनसहचरैस्सादरं वीज्यमानः ।
प्रद्युम्नन्यस्तशस्त्रः प्रमुदितहृदयैर्यादवैर्यादवेन्द्रो
भामाबाह्ववलंबी जयति परिवृतो वीरभोगीणबाहुः ॥ ७० ॥

(इति निष्क्रान्तौ)

इति श्रीपारिजातनाटके चतुर्थोऽङ्कः ॥

---

1. निखिलमरुतां नेतुः=इन्द्रस्य, मातुः=अदितेः कुण्डलाभ्यां इत्यन्वयः ।

श्लो 68 महिसुराणां स्वं (अपहृतं सत्) दुर्नीतिभाजः अपहर्तुः स्वानि हृत्वा यथा स्वं पदं प्रति गच्छति ; तथा अदितेः अपहृतं एकं कुण्डलयुगलं, अस्माकं सकलमपि कुण्डलद्वंद्वं हृत्वा प्रतिनिवृत्तं (वैधव्येन कुण्डलधारणाप्रसक्तेरिति भावः)

श्लो 69 अदोबंदीकृतानां = अमुना बंदीकृताः = अदोबंदीकृताः तासां ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

जयति जयन्तीपतिर्जगति ।

कविनीलकण्ठविरचितं जारजातशतम् ॥

यः कश्चनास्मदीये काव्ये परकीयतामवदत् ।
तस्य कृते कर्तुमिदं [1] आरब्धं जारजातशतम् ॥ १ ॥

यः परकीयं काव्यं स्वीयं ब्रूतेऽथ चोरयेद्योऽर्थम् ।
इह तावपि प्रसक्तौ मन्तव्यौ जारजाततया ॥ २ ॥

[2] कुण्डेयं कविता मे तथ्यं मत्कर्तृका नैव ।
निःश्वसितं ननु शंभोराविर्भूतं मदाननादेतत् ॥ ३ ॥

जारज मत्कवितायाः कर्तान्यश्चेदवश्यवक्तव्यः ।
वक्तव्यो भवभूतिः सहृदयपङ्क्तौ प्रवेक्ष्यसि त्वमपि ॥ ४ ॥

अस्माकं कवितेयं यद्यपि जननीव ते मान्या ।
तदपि न ते जननीवत् सुलभान्यैर्जारजात जानीहि ॥ ५ ॥

त्वन्मातेव मदीया कविता किंस्वित् परैः सुलभा ।
यज्जारजात जनकभ्रान्तिरियं जायते भवतः ॥ ६ ॥

सर्वत्र यस्य वंशे सान्दिग्धो जन्यजनकसंबन्धः । ९ पूर्वार्धम् ।

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

पातिव्रत्यमधास्यत् तपस्विनीयं तदा मन्ये ॥ २८ उत्तरार्धम् ॥

---

1. The hiatus or want of *sandhi* is necessary for the sake of metre. cf. वचने अन्येषां in v. 81 below.

2. कुण्ड, a son born in adultery, the son of a woman born from a man other than her husband while the husband is alive पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् ।

—मनु. ३.१७४.

जातु यमेनाज्ञप्तस्त्वज्जननीजारमानेतुम् ।
कुण्ड मृतो यमदूतः प्रत्युत सर्वत्र संशयेनैव ॥ २९ ॥

कुण्ड सपिण्डेऽपि मृते निजमुण्डं मुण्डनीयं न ।
तावन्निजजननीतो जीवत्पितृकत्वमेव निर्धार्यम् ॥ ३० ॥

क्षणमात्रं तव मात्रा प्रतिपुरुषं रक्षितं प्रेम ।
रक्षसि तावन्मात्रं यावत् तावन्न दोषस्ते ॥ ३२ ॥

यैर्माता मिलिता ते नाम्नैवासन् भुजंगास्ते ।
त्वं तु चरित्रैरखिलैर्जारज जातो भुजंगोऽसि ॥ ३६ ॥

तव जारजात माता याता सङ्गं भुजंगेन ।
त्वं वृश्चिकस्तु जातः पश्चाद्विषवान् मुखे साधुः ॥ ३७ ॥

तातेति लालयन्तं त्वां ते तातं न ते परं माता ।
अहसीत् किन्तु मृतेऽस्मिंस्तथा रुदन्तं भवन्तमप्यन्तः ॥ ३८ ॥

जारज ना रजासि त्वन्मातरि कोऽपि प्रवृत्त एवं त्वम् ।
जातोऽतः प्रकृतिस्ते मलिना कलिना वृथाऽयशो लब्धम् ॥ ३९ ॥

जारज जननीदोषैः सममुद्भूत् ते यतो जन्म ।
आजन्मसिद्ध एव त्वयि दोषाणां ततोऽस्ति संबन्धः ॥ ४० ॥

जारज बर्बूरवनं संकेतं ते जनन्यकृत ।
अत इव मुखं त्वदीयं कण्टकमयमेव तादृशैर्वचनैः ॥ ४४ ॥

पुरुषः स नावशिष्टस्त्वन्माता यत्र नाकरोत् प्रीतिम् ।
त्वं तु करोषि द्वेषं जारज केनेह सर्वत्र ॥ ४६ ॥

नानाप्रकारमादरमाविष्कुरुते रहोमिलितः ।
पश्यत्यपि न सभायां किमिदं कुण्डेन मातृतोऽशिक्षि ॥ ४७ ॥

जारज तदा तव स्यान्निजजननीजारगोपनं शक्यम् ।
यदि न भवेद् भुवनेऽस्मिन्निन्दुदिनेशानलोद्योतः ॥ ४८ ॥

अयि जारजात जाने माता ते ज्ञानिनी जाता ।
प्रतिपुरुषं पतिभावाद्द्वैतं यद्भावयत्येषा ॥ ५० ॥

जन्म तवाभूज्जारान्मातुः पत्युः पुनः ख्यातम् ।
आजन्मप्रलयमेतत् त्वामनृतं तत् त्यजेत् कस्मात् ॥ ५१ ॥

अयि जारजात जाता भवतो नवतोऽधिकास्ताताः ।
येन त्वदीयताताश्लिष्टोऽङ्को नावशिष्टोऽयम् ॥ ५२ ॥

कः संकोचः कार्ये शपथे तातस्य जारजातस्य ।
आयुष्मत्पितृकत्वं यस्यैकस्मिन्नपि स्थिते पुरुषे ॥ ५३ ॥

जारज यदपि महालयकालः श्राद्धेऽतिदुर्लभस्तदपि ।
श्राद्धं त्वया तु कार्यं जनकानां संशये कस्य ॥ ५४ ॥

अयि जारजात भवतः पितृभिः प्रादुष्कृतेषु हस्तेषु ।
त्वयि पिण्डदे भवित्री हस्तमयीयं गया सकला ॥ ५५ ॥

अयि जारजात जारैस्त्वज्जननीभर्तुराहृत्य ।
किंच परस्परतोऽपि त्वय्येवेर्षा समर्पिता सकला ॥ ५६ ॥

लक्षणमेव यदीयं मुनिभिः प्रोक्तं पितृद्वेषः ।
तस्य तवैष द्वेषो जारज युक्तो गरीयस्सु ॥ ५७ ॥

तव जारजात जाने पातकजातं फलोन्मुखं जातम् ।
न हि मद्द्वेषो व्यर्थस्तदनर्थस्ते पुरोभावी ॥ ५८ ॥

कलयन्तु तावदेते कुण्डकुलीनं कुलीनं त्वाम् ।
नाविक्रियेत यावद् भवता भवतापकारिणा शिलम् ॥ ५९ ॥

सौजन्यसिन्धुपारे जारज शाखी त्वमन्यादृक् ।
छायापि यस्य तनुते तवत्येभ्योऽपि संतापम् ॥ ६० ॥

आजन्म जारजान्यस्त्वादृग् निन्द्यो न जानतेत्येवम् ।
निन्दायामपरेषामधिकारस्ते समर्पितो विधिना ॥ ६१ ॥

भस्त्राया इव वायुर्जारज योनेस्त्वमुत्पन्नः ।
ज्वालाभिः परिवृण्वन् काष्ठौघं धातुमात्रमाधमासि ॥ ६२ ॥

क्षुभ्येन्न सन्मनस्ते यद्यपि मद्वातु दुर्वचः किन्तु ।
भवति क्षमेह जारज जयिनी याऽशेषरत्नानाम् ॥ ६३ ॥

जारज पारं यातुं पारावारायितस्य चित्तस्य ।
महतामिच्छसि किमहो दुर्वचउडुपं त्वमालम्ब्य ॥ ६४ ॥

जारज यावत् पातकजातमिहास्ते जनैर्भोग्यम् ।
जीवसि तावदतस्ते वृद्धिमहो याति पातकैरायुः ॥ ६५ ॥

अयि जारजात पातकभीतिः कल्या भवादृशां जाने ।
तदपि वदामि किमायुर्नैयमशेषं परद्वेषैः ॥ ६६ ॥

एकस्मिंस्त्वयि जाते जातं दुःखैरिहानेकैः ।
अयि जारजात जाता सपदि समाप्तिः समस्तसौख्यानाम् ॥ ६७ ॥

नूतनमिष्यति पापः पुरातनं मे सुताश्रितं चरितम् ।
कातरतामिति यातस्त्वयि जाते जारजात धातापि ॥ ६८ ॥

कुण्ड तवान्तर्योगो वह्नेर्युक्तस्तथा चास्मिन् ।
ज्वालाजालसमृद्धिर्युक्ता स्नेहस्य योगेन ॥ ६९ ॥

अन्तर्ज्वलनसमृद्धे कुण्ड त्वय्येव कीनाशः ।
हतजगति जुहोति स्नेहेनातिप्लुतान्येव ॥ ७० ॥

कुण्डाः पाण्डुसुतास्ते समयं स्वीयं कृतार्थयन्ति स्म ।
मत्वेतीव किमन्तः कुण्ड कालिं त्वं कृतार्थयसि ॥ ७१ ॥

अयि जारजात पातकभोगं दातुं समस्तलोकेभ्यः ।
सृष्टस्त्वमेव धात्रा सृष्टिर्यथैव नरकाणाम् ॥ ७२ ॥

पातकपुण्यविचारे त्यक्ता चिन्ताद्य चित्रगुप्तेन ।
त्वयि जारजात जीवति पातकमेकं यतो जनैर्भोग्यम् ॥ ७३ ॥

मम जारजात नातः परमपि योगो भवादृशैर्भावी ।
जीविष्यामि कथंचिद् यदि भवदीयादहो योगात् ॥ ७४ ॥

कौक्षेयकप्रयोगश्छिनत्ति कण्ठं कदाचिदेकस्य ।
जारजवचःप्रयोगश्छिनत्ति कण्ठाननेकेषाम् ॥ ७५ ॥

मयि साजात्यकृतोऽपि स्नेहोऽस्यालोक्यते नेति ।
मित्र न कुर्या दुःखं जातिः का जारजातस्य ॥ ७६ ॥

न्यस्ता गुणाः समस्ताः साधौ दोषाश्च जारजे विधिना ।
विधिकृत एव विरोधस्तदेतयोः साधुजारजयोः ॥ ७७ ॥

जारज पारदवत् ते वह्नेरिव योगमासाद्य ।
तत्क्षणमेव प्रलयं प्रयाति लोको निराश्रयीभूतः ॥ ७८ ॥

तव जारजात वचसा न म्रियते चेज्जनः कश्चित् ।
चिरजीविनां स लोकैः सप्तानामष्टमो ज्ञेयः ॥ ७९ ॥

मुख्यं विषं वचस्ते जारज निर्णीतमस्माभिः ।
प्राणान् हरति परेषां दूरादाकर्णितं यदहो ॥ ८० ॥

अशकुनशकुनौ वचने अन्येषां जारजात जायेते ।
अशकुनशकुनफले तु श्रवणाश्रवणे भवद्वचसः ॥ ८१ ॥

जारज तव प्रतिज्ञाऽनृतवचने निर्वहेत् तावत् ।
सत्येऽसत्यपरवधो यावन्नोपस्थितो भवति ॥ ८२ ॥

कुमुदं म्लापय तापय कुण्ड जनं किंच जीवनं क्षपय ।
तदपि त्वया न लभ्यो धिगभाग्यं मित्रगन्धोऽपि ॥ ८३ ॥

जारज यथा जनानां जातो दुःखप्रदस्त्वमसि ।
हा धिक् तवापि न तथा जातो दुःखप्रदः कोऽपि ॥ ८४ ॥

गरलादप्यनलादपि न वज्रपातान्म्रियेतायम् ।
मारयति जारजातं श्रुतिमुपनीता परस्तुतिर्मन्ये ॥ ८५ ॥

जारज वचस्तवेह प्रतीयते चेत् तदाहमपि ।
प्रत्येमि मानवीयं मानं दैनंदिनप्रलये ॥ ८६ ॥

जारज यथाहितस्ते वचस्यनर्थः परो विधिना ।
ह्यपि सतां विवेकस्तथाहितो यत् प्रतीयते नेदम् ॥ ८७ ॥

मिथ्याभिशंसिदोषः कुण्ड कियांस्ते महैनसां कर्तुः ।
गृहभक्षणे कृतमतेः पर्पटवत् स्यात् कपाटं हि ॥ ८८ ॥

भषतु भवानविचारं जारज लब्धुं शुनः साम्यम् ।
त्वयि वद कुत्र तदीयं पश्चात्स्नेहप्रदर्शनं लभ्यम् ॥ ८९ ॥

कर्तुं परोपकारं जारज जानासि नैव त्वम् ।
मा कुरु परापकारं सुकरं तावन्न ते तदपि ॥ ९० ॥

कियतीं करोमि कीर्तिं कुलदीपः कुण्ड जानासि ।
किंतु ज्वलति भवत्तः कुलेमतन्नोज्वलीभवति ॥ ९१ ॥

कार्याकार्यविचारत्यागादुद्भूज्जनुर्यस्य ।
कार्याकार्यविचारः कत्यस्ते जारजात स्यात् ॥ ९२ ॥

दुग्धेऽम्लताविरास्ते दिनद्वयं तक्रसंयोगात् ।
भवति तु सतां मनोऽम्लं दर्शनमात्रेण जारजातस्य ॥ ९३ ॥

परनिन्दया भवित्री जारज नैव प्रशंसा ते ।
कार्यगुणाः कारणगुणानपेक्षा निरीक्ष्यन्ते ॥ ९४ ॥

जारज सार्वजनीना जन्मप्रभृति प्रतिष्ठा ते ।
अस्माभिस्तु क्षतायामक्षतायां वा फलं किमस्यां ते ॥ ९५ ॥

परदुःखैरास सुखितः परसुखमालोक्य दुःखितो यदसि ।
त्वयि जारजात लब्धं साधुजनाद् भेदकं तदिदम् ॥ ९६ ॥

किमहो कुण्ड करोषि स्तुतिमपरस्याथवा ज्ञातम् ।
अनृतं वदति भवानिति निश्चयभाजां सभा ह्येषा ॥ ९७ ॥

जारज कृता त्वया चेत् स्तुतिः कदाचिन्न सा स्तुतिर्भवति ।
नालोक्यते तवास्था निन्दायां वा स्तुतौ वा यत् ॥ ९८ ॥

वितथं वचोऽभिमानो वितथो ज्ञानं च ते वितथम् ।
तव जारजात जाराज्जातं वपुरेतदेव वितथं न ॥ ९९ ॥

अयि जारजात जाने नानेनैवानुमानेन ।
सर्वत्राप्यफलस्ते स्नेहो मयि किं फलं फलति ॥ १०० ॥

अभवद् भूतावेशोऽपायि सुराऽभक्षि वा भङ्गा ।
यत्किंचिदेव जल्पसि जारज केनान्यथा नो चेत् ॥ १०१ ॥

वक्रो विषेण युक्तः पश्चात् पुरतः पुनः साधुः ।
जारज वृश्चिकवत् त्वं स्नेहं सोढुं न शक्नोषि ॥ १०२ ॥

संसारः क्षणिकोऽसावभिमतमेतन्मतं येषाम् ।
जारप्रकृतिरियं ते तनुते साहाय्यमेतेषाम् ॥ १०३ ॥

पश्यत जनमुपवेश्य स्वसंगतौ नावि नाविकः कुण्डः ।
सौजन्यसिन्धुपारं गमयति सुकृती विनावतरम् ॥ १०४ ॥

साधुजनस्य चरित्रं विलोक्य सर्वैर्विनिन्द्योऽहम् ।
मत्वेतीव द्वेषः साधुषु जातोऽस्य जारजातस्य ॥ १०५ ॥

अयि जारजात जगति प्रभवति कस्ते तुलां कर्तुम् ।
सर्वज्ञंमन्य यतः शिवोऽपि तुल्यो न ते जाने ॥ १०६ ॥

नैष मदीयः क्लेशो मतिमद्भिः क्लेष एव विज्ञेयः ।
तादृशचरितनिषेधं बोधयितुं यः प्रभुः परितः ॥ १०७ ॥

शुक्लजनार्दनपुत्रो वत्साचार्यस्य दौहित्रः ।
पठितालंकृतिशास्त्रो भट्टश्रीमण्डनच्छात्रः ॥ १०८ ॥

हीराभिधानपातिव्रतमहसि प्राप्तनिजजन्मा ।
कविनीलकण्ठशर्मा निर्मितिमेनां विनिर्ममे शैवः ॥ १०९ ॥

मुनिनिधिहिकांशुमहीधरमहीमितेऽब्दे व्यतिक्रान्ते ।
नृपसाहसाङ्कसमयाद् व्यरचीदं नीलकण्ठेन ॥ ११० ॥

इति कविनीलकण्ठविरचितं **जारजातशतम्** संपूर्णम् ॥

श्लोकाः	संख्या
अन्तर्ज्वलनसमृद्धे	७०
* अन्यस्मै कविता मे	७
अभवद् भूतावेशो	१०१
अयि जारजात जगति	१०६
अयि जारजात जाताः	५२
अयि जारजात जाने ना०	१००
अयि जारजात जाने मा०	५०
अयि जारजात जारैः	५६
अयि जारजात पातकभी०	६६
अयि जारजात पातकभो०	७२
अयि जारजात भवतः	५५
अशकुनशकुनौ वचने	८१
अस्माकं कवितेयं	५
* आघातैरतिमात्रं	४५
आजन्म जारजान्यः	६१
एकस्मिंस्त्वयि जाते	६७
कर्तुं परोपकारं	९०
कलयन्तु तावदेते	५९
कः संकोचः कार्ये	५३
कार्याकार्यविचार०	९२
किमहो कुण्ड करोषि	९७
कियतीं करोषि कीर्तिं	९१
कुण्ड तवान्तर्योगो	६९
कुण्ड सपिण्डेऽपि मृते	३०
कुण्डाः पाण्डुसुतास्ते	७१
कुण्डेयं कविता मे	३
कुमुदं म्लापय तापय	८३
कौक्षेयकप्रयोगः	७५
क्षणमात्रं तव मात्रा	३२
क्षुभ्येन्न सन्मनस्ते	६३
गरलादप्यनलादपि	८५
जन्म तवाभूज्जारात्	५१
जातु यमेनाज्ञप्तः	२९
जारज कृता त्वया चेत्	९८
जारज जननीदोषैः	४०
* जारज जननीयं ते	४२
* जारजजननीयोनि०	४३
* जारजजननीयोनौ	३३
जारज तदा तव स्यात्	४८
जारज तव प्रतिज्ञा	८२
जारज ना रजासि त्वन्मातरि	३९
जारज पारं यातुं	६४
जारज पारदवत् ते	७८
जारजबर्बूरवनं	४४
जारज मत्कवितायाः	४
जारज यथा जनानां	८४
जारज यथा हितस्ते	८७
जारज यदपि महालय०	५४
जातज यावत् पातक०	६५
जारज वचस्तवेह	८६

Note :— The Slokas marked with an asterik have been omitted from the text as being out of taste,

श्लोकाः	संख्या
जारज सार्वजनीना	९५
तव जारजात जाने	५८
तव जारजात माता	३७
तव जारजात वचसा	७९
तातेति लालपन्तं	३८
त्वन्मातेव मदीया	६
दुग्धेऽम्लताविरास्ते	९३
* नन्दिनिबद्धां शास्त्रे	३४
नानाप्रकारमादरं	४७
* निन्येऽनेकैर्जारैः	३१
नूतनमिष्यति पापः	६८
नैष मदीयः क्लेषः	१०७
न्यस्ता गुणाः समस्ताः	७७
परदुःखैरसि सुखितः	९६
परनिन्दया भवित्री	९४
पश्यत जनमुपवेश्य	१०४
पातकपुण्यविचारे	७३
पातिव्रत्यमधास्यत्	२८उ.
पुरुषः स नावशिष्टः	४६
* बह्वीनां पतिरेकः	३५
भषतु भवानविचारं	८९
भस्त्राया इव वायुः	६२
* मत्कवितामपरस्मै	८
मम जारजात नातः	७४
मयि साजात्यकृतोऽपि	७६
मिथ्याभिषंसिदोषः	८८
मुख्यं विषं वचस्ते	८०
मुनिमिहिकांशुमहीधर०	११०
यः कश्चनास्मदीये	५
यः परकीयं काव्यं	२
यैर्माता मिलिता ते	३६
* रुद्रेर्ष्ययैव जारज	४९
लक्षणमेव यदीयं	५७
वक्रो विषेण युक्तः	१०२
वितथं वचोऽभिमानः	९९
शुक्लजनार्दनपुत्रः	१०८
* श्वभिरिव पुंभिर्बुहुभिः	४१
संसारः क्षणिकोऽसौ	१०३
सर्वत्र यस्य वंशे	९ पू.
साधुजनस्य चरित्रं	१०५
सौजन्यसिन्धुपारे	६०
हीराभिधानपातिव्रत०	१०९

OUR EXCHANGES.

1. The Indian P. E. N. Bombay.
2. The Divine Life, Sivananda Nagar, Rishikesh, U. P.
3. Mysore Information Bulletin, Govt. of Mysore.
4. Madras Information, Govt. of Madras.
5. The Journal of Oriental Research, Madras.
6. The Journal of University of Bombay.
7. Bulletin of the Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras.
8. American Newsfile of the U. S. Information Service.
9. The Journal of the Travancore University Oriental M S S. Library.
10. Agra University Journal of Research, Agra.
11. Tirumalai Tirupathi Devasthanam—Monthly Bulletin.
12. Commonwealth Today.
13. Fortnightly Review of News and Events of the British Information Service.
14. Journal of the Annamalai University, Annamalainagar.
15. The Adyar Library Bulletin, Adyar, Madras—20.
16. Journal of Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupathi.
17. Journal of the Oriental Institute, Baroda.
18. Britain Today.
19. Annals of the B. O. R. Institute, Poona—4.
20. Sen Tamil. (Tamil) Madurai Tamil Sangam, Madurai.
21. Gnanasambandam. (Tamil) Dharmapuram.
22. Tamil Pozil. (Tamil) Karanthai Tamil Sangam, Tanjore.
23. Vaidya Chandrika. (Tamil) Teppakulam, Trichy.
24. Eeelakesari, Ceylon. (Tamil)
25. American Reporter—Tamil and English Editions.
26. Vijayavani—(Telugu) Vijayawada.
27. Kinnera. (Telugu Monthly) 16, Jones St., Madras—1.
28. Traimasik—Bharata Ithihasa Samshodhak Mandal, Poona.
29. Samshodhak, Rajwade Samsodhan Mandir, Dhulia.
30. Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
31. Jaina Siddhantha Bhaskar & Antiquary, Arrah (Bihar).
32. Udyana Patrika, Tiruvaiyaru, Tanjore Dt.
33. UNESCO Bulletin for Libraries, 19, Avenue Klēber, Paris—16 e, France.
34. Dharma Chakram, Sri Rama Krishna Tapovanam.
35. Matru Seva. (Telugu Weekly) Tondiarpet, Madras—21.
36. Sutantiran. (Tamil Weekly) Colombo.
37. Bulletin of the Ramakrishna Mission Institute of Culture, Calcutta.

38. The Indo-Asian Culture, Pataudi House, New Delhi—1.
39. Sri Ramakrishna Vijayam, Sri Ramakrishna Matam, Madras—4.
40. News Bulletin, Embassy of the People's Republic of China, New Delhi.
41. News from Yugoslavia, Yugoslav Embassy, 13, Sundaranagar, New Delhi.
42. SOCIĒTĒ ASIATIQUE, 1, Rue de Seine, PARIS. (Vle)
43. Devasthana Patrika, Srirangam.
44. Astrological Magazine, BANGALORE.
45. Kurukshetra, Delhi—8.

PRINTED AT THE SRI VANI VILAS PRESS, SRIRANGAM ; 3—7—55.